

ERDÉLYI MÚZEUM

XVI. kötet.

1899.

X. füzet.

A kulturnépek jellege.*

Minden nép intelligenciájának két tényezője van: a *tudomány* és a *művészet*. E két tényező nélkül nincs kulturnép. Verekedni a barbárnépek is tudtak. A hunok, avarok, gótok, longobardok, a középkori mohammedánok mind harezias népek voltak, de sem a tudomány, sem a művészet terén maradandó alkotásokat nem létesítettek, tehát a történelem nem is sorolja őket a kulturnépek közé. Virágzó kereskedelmük a phoenecziaiaknak is volt, de kulturális alkotásaikról a történelem nem említ semmit. California gazdagságáról világszerte beszéltek, de tudományos vagy művészeti alkotásaikról semmit sem tud a világ. Csak a tudomány és a művészet tesz valamely népet kulturnéppé.

Az anthropologusok és ethnographusok az emberiségnek fehér fajtát három néptörzsrre osztják: a *sémi*, az *árja* és a *turáni* törzsrre. A sémi népek kezdettől fogva kiválóan a kereskedelemmel foglalkoztak; ma is ez a főfoglalkozásuk. Érdemeiket a kultur-történelem csak a tudomány terén jegyezte fel. A zsidóknak köszönhetjük az a b e-t, az araboknak számjegyeinket. A művészetek terén csakis az építészet körében létesítettek az európai árja népekkel összekeveredett arabok figyelemreméltó alkotásokat Spanyolországban. Egyébként a sémi népek szépművészeti tekintetben alig jöhetnek számba.

A turáni népek a hol és a mikor csak megjelentek a világtörténelem szinpadán, mindenütt és mindenkor harezias, vitéz, bátor népekként szerepeltek, de sem a tudományban, sem a szépművészetek terén nagyszabású alkotásaik nincsenek. A törökök, tatárok, mongolok, az összes ural-altáji népek sokat és vitézül harezoltak, de a tudományok és művészetek ápolásával, fejlesztésével nem sokat törődtek. Legtöbbszörre vittük e téren az összes turáni népek között mi, magyarok, kiknek ó- és középkori történetünket szintén folytonos és nagy

* Bevezető fejezet a szerzőnek Spanyolország szépművészetéről szóló kéziratú művéből.

háborúk emlékei töltik be, míg az újabb időkben a kulturnépek közé küzdöttük fel magunkat.

A világ legnagyobb, legműveltebb nemzetei az árja néptörzsből származtak. Ázsiában is az ezen néptörzshez tartozók: az indusok, a perzsák emelkedtek a legmagasabb színvonalra; Európában is az árja népek voltak és lesznek mindig a kultura zászlóvivői. Páratlanul áll a világtörténetben az ó-kori görög népek szellemi műveltsége, a kiknél mind a tudomány, mind a művészet terén örökbeesű, mintaszerű alkotásokat találunk. A görög böleselők iratai évezredek át forrásai voltak és lesznek a világ minden nemzete elmélkedő tudósainak. Magas fejlettségre jutott náluk a tudományok csaknem minden ága; a számtan, mértan, csillagászat kitünő művelőkre találtak náluk. A történetírásnak atyja görög volt. A költészetnek minden ágában: az *epos*, a *lyra*, a *dráma* terén alapvető s örökbeesű műveket hoztak létre. A világ minden nagy epikusának *Homeros* volt a mestere, minden nagy tragédiaírójának *Sophocles*. *Aristoteles* könyve a költészetről első törvénykönyve az irodalom szépműtani szabályainak. Még a természettudományok terén is, mely a modern idők tudománya, nagy előhaladást tettek. Az orvostudományt ők emelték a kuruzslás és babona fokáról a tudomány színvonalára.

A szépművészet terén is a görögök voltak minden későbbi kulturnépnek mesterei. A görögök építészetének emlékeit szépségben nem múlja felül semmiféle későbbi stílus. Nincs az a barock rozetta, vagy rococo guirlande, a mely vetekedhetnék egy dór oszlopcsarnok nemes egyszerűségével. A görög szobrászat tünteti fel a legkifejezőbben az emberi test szépségét. A görögök festészeti emlékei megsemmisültek, de a mi fenmaradt korunkra frescóikból, azok tanúságot tesznek nagy előhaladásukról e téren is. Hogy a világ legnagyobb szónoka, *Demosthenes*, görög volt, minden iskolás tanuló tudja. Görögök voltak a világ első számot tevő szavalói, színészei, ők művelték először a rhytmikus zenét, éneket, táncot.

Mindenben utánzóik, követőik a görögöknek a rómaiak voltak. Ekként az európai kulturnépek intelligentiája a görög-római műveltségben gyökerezik. A nagy árja néptörzsnek ma is legműveltebb nemzetei a latin fajok: a francia, az olasz, a spanyol. Vetekednek velők a germán-kelta fajok, sőt jelentékeny kulturális haladást tettek már is a szlávok. Azt hiszem, a kultura fejlesztésében a jövő a germán és szláv népeké, mert a latin fajok decadentiája szemmel látható.

Ma még a kulturális suprematiát a latin fajoknál kell keresnünk. A tudomány terén erős versenytársai a latin fajoknak a germánok. A speculativ philosophia terén az elsőség kétségkívül a németeket illeti meg. Az emberi szellem fejlődésének történetét sehol mélyebb elmével nem kutatták, mint az angoloknál; *Macaulayt*, *Bucklet* méltán sorolják a népszellem legalaposabb kutatói s írói művészei közé az egész világon, — de a képzőművészet tanító-mesterei tagadhatatlanul a latin fajok s bizonyára évszázadokon keresztül ők is maradnak. Meggyőződésem, hogy a latin fajok el fognak pusztulni, mert a statisztika is bizonyítja stagnatiojukat, erkölesi és politikai dissolutiojuk is szemeink előtt történik. De ha egykor eltűnnek is Európa színpadáról, irodalmi és szépművészeti alkotásaikban nevök örökké élni fog. A miként ma a régi görögök építkezéseinek maradványaiban, plasztikus műveikben keressük a mintákat képzőművészeti tanulmányainkhoz, a miként iskolai studiumokká tesszük ma a görög-római remekírókat, akként fogják századok multával az utánunk következő nemzedékek *Raphael*, *Tizián*, *Murillo* festményeit a képírás örök mintaképeiül tekinteni, akként fogják az írás művészetét a franczia irodalom termékein tanítani.

A számra nézve kicsiny, vagy nagy népességű, de alacsonyabb műveltségű, vagy gazdag, nagy, de gyakorlati köztevékenységben élő népeknél is találunk a tudományoknak vagy a szépművészeteknek egy-egy kiváló művelőjére, de az ily phaenomenalis jelenségek nem adják meg az egész népnek kulturális jellegét. A világ legnagyobb drámaírója: *Shakespeare* angol volt, de azért az angolt nem nevezzük drámai népnek. A világ legnagyobb lyrikusa: *Petőfi* a mi dicsőségünk, de azért nem a magyar lyra a legfejlettebb a költészet egyetemes történetében s habár dalos nemzet vagyunk mi is, hanem az olaszok, spanyolok még dalosabbak. A románczok hazája Spanyolország. Így van egyes tüneményszerű kiváló jelenség a tudományok vagy a szépművészetek terén koronként egyes népeknél: *Björnson* a norvégeknél, *Thorwaldsen* a dánoknál, *Edison* az amerikaiaknál, *Matejko* a lengyeleknél, *Turgenjew*, *Tolsztoj*, *Verescsagin* az oroszoknál; sőt a tudományos vagy szépművészeti munkásságnak egész iskolája támadhat valamely népnél, mint a flamand vagy németalföldi festő-iskola, a nélkül, hogy egyesek kiváló tudományos vagy szépművészeti munkássága ilyen jelleget adna a nemzetnek. *Rubens*, *Van Dyck*, *Rembrandt*

világtörténeti jelentőségre emelkedett individuumok, a nélkül, hogy nemzetök jelentékeny tényezőkké lettek volna a kulturnépek sorában.

A festészet hazája Olaszország, mint a tudományé Németország, az írás művészetének legkiválóbb képviselői pedig a francziák.

Ez nem jelenti azt, mintha festeni csak az olaszok, írni csak a francziák, a tudományt előbbre vinni csak a németek tudnák. mert nagy festői vannak Spanyolországnak is, nagy írói vannak az olaszoknak is, kiváló tudósai vannak Franciaországnak is, híres zeneszerzői vannak Németországnak is, a mint a kisebb vagy kevésbé fejlett kultúrájú nemzeteknek is vannak világtörténeti jelentőségű alakjai vagy alkotásai. *Dosztojevszki* és *Jókai*, *Munkácsy* és *Liszt* Ferencz, *Ibsen* és *Wieniavszki* művei számot tesznek a legelső kulturnép szellemi termékei mellett is. Azonban az *egyed*, tehát nem egymás nyomába lépő, szakadatlan nemzedékek, hanem *egyed* kiválóságok mellett a festészet hazájának mégis csak par excellence Olaszországot nevezünk, mint Franciaország a szépirók hazája.

Taine is feljegyezi, hogy helyesen és találon mondták már a rómaiak a francziák őseiről, a gallokról, hogy *ügyesen csevegnek*. Ő is úgy találja, hogy természeti adomány a francziáknál „az írói tehetség, a társalgás kelleme és a válogatott irány“.

Ha a latin fajú kulturnépeket tekintjük: az olaszt, a francziát és spanyolt, első helyre kell a francziát tenni, nem mintha az övé lett volna mindig a vezető szerep akár szellemi, akár a politikai jelentőség tekintetében, mert az olasz renaissance idején több kiváló szellem támadt Olaszországban, mint francia földön; politikai tekintetben is sokkal nagyobb szerepet játszott Spanyolország a XVI-ik században, midőn V. Károly császár idején büszkén hirdették a spanyolok, hogy birodalmukban a nap soha sem megy le. Azonban Franciaország, mely már a XVII-ik században kiváló írókat, szónokokat, államférfiakat mutatott fel, majd a XVIII-ik században a *szabadság*, *egyenlőség*, *testvériség* jelszavával először adott hangot a jogegyenlőségnek s kifejezést a modern demokratikus államformának, később pedig a napoleoni harcokban addig hallatlan dicsőséget és tekintélyt szerzett magának; kivívta az elsőséget nemcsak a testvérm nemzetek, hanem egész Európa népei felett. A francia nyelv lett az egész világ diplomatiái nyelvéné, az idegenek érintkezési, a szalonok társalgási nyelvéné. Nagy Frigyes udvaránál épen oly használatos

volt a francia nyelv, mint Szentpétervárott, az orosz udvarnál, vagy Bécsben az osztrák fővárosban, akár csak otthon, Párisban, a Szajnaparti világvárosban. A francia irodalom divatossá lett egész Európában s a francia divat tért hódított az egész világon.

Ezt a tekintélyt és dicsőséget fenn is tudta tartani s biztosítani magának Franciaország csaknem a XIX-ik század végéig, míg a germán fegyverek össze nem törték a dölyfös elbizakodottságon nyugvó, de alapjában korhadt francia gloire-t, a mihez járultak később erkölcsi romlottságának jelei, előkelő vezérférfiainak bűnös üzelmői és visszaélései, majd reorganizált hadserege vezérkarának botrányai, melyekkel a magát büszkén *grande nation*-nak nevező nemzet csaknem minden kulturnépnek sympathiáját eljátszotta.

A nemzetek sorsa megítélésében is úgy szoktunk eljárni, mint az egyeseknél. Ha valakit véletlen szerencsétlenség ér, külső veszély dönt bajba, szánjuk és rokonszenvünk kíséri szenvedéseiben; de ha önmaga indul züllésnek s keveredik szennyes dolgokba, elfordulunk tőle és nem veszünk tudomást vergődéseiről. Nemzetek elzülése és tönkre jutása azonban nem történik hamarosan, mert a miként nehéz és sok időbe kerül a tekintély, a hírnév, a dicsőség, a nemzetek közötti vezérség kivívása, akként a tönkrejutás, az enyészet sem lehet percek, napok, hónapok műve: évek, évtizedek kellenek hozzá.

De ha politikai jelentősége teljesen meg fog is szűnni Franciaországnak, az irodalmi ízlés tanítómesterei nagyon sok ideig a francziák fognak lenni és maradni. Úgy vagyunk ezzel a hibáiban is nagy nemzettel, mint egy megtévelyedett nagy emberrel, kinek nagy bűnei mellett nagy erényei, fényes tehetségei, kiváló érdemei vannak. Elismeréssel adózunk érdemeinek, de megérdemelt korholásban részesítjük vétkeiket. Franciaország nagy szolgálatokat tett az emberiség művelődése ügyének, miként a görögök és rómaiak is és szintén el fog enyészni, mint a görögök és rómaiak elenyésztek, de szellemi alkotásaiból épúgy fog az utóvilág okulást és gyönyört meríteni, miként ma is tanúlságot keresünk és gyönyörködünk a görögök és rómaiak szellemi termékeiben.

A másik két latin fajú nép: az olasz és a spanyol hasonlóképp nagy történelmi múlttal bíró nemzetek, mint testvérök: a francia. Mindkettőnek nagy szerepe volt a *civilisatio* fejlesztésében és terjesztésében. Olaszország szülte a középkor legnagyobb költőjét:

Dantet. Spanyolország adta az eszközöket az új világrész: Amerika felfedezéséhez, a mitől számítjuk világtörténetünk új korának kezdetét. Olaszország lett a catholicismus fejének, a pápaságnak székhelye s ez a hatalom adott módot és impulsust a világ legszebb képzőművészeti remekeinek létesülésére; Spanyolország lett fanaticus védője a catholicismusnak, a mi a legtöbb inspiratiót adja a művészetek fellendülésének. A világ legszebb madonnaképei *Raphael* ecsetje alól Itáliában kerülnek ki, Hispaniában növekszik fel *Murillo*, „a menyország festője“, kinél szebb conceptionokat soha senki sem festett a világon. Itália s benne a pápaság egymásután építi fel Isten dicsőségére s a catholicismus díszére az építészet remekeit, a nagyszerű dómokat, Hispania mintegy vetekedve követi a példát s építi fenséges cathedralisait. Itáliában, Rómában felépítették a világ legnagyobb keresztény templomát, Hispaniában, Sevillában elkészül a római után a világ második legnagyobb temploma. Italia templomait feldíszítik a festészet remekműveivel, melyeknek csodálására, anülmányozására járunk mi, az utónemzedékek, *Murillo* műgyűjteményekké varázsolja Hispania templomait csodálatos látományképeivel. Itáliában, Velenczében élt és működött a színek nagymestere, a kitűnő realista festő: *Tizian*; Hispaniában, Madridban dolgozott a világ másik nagy coloristája s realis festője: *Velasquez*. Italia művészei felkeresik Spanyolországot s vizsont a nagy spanyol festő: *Ribera* megtelepszik Nápolyban.

Mindkét nemzet nagy és hosszas harcokat vív külső és belső ellenségek ellen, mindkettő fel volt darabolva apró államokra, melyek hol egymás közt viaskodtak, hol külső támadás ellen védekeztek. Idegen jármot is kelle tűrniök. Hispaniában nyolcz századon keresztül fentartotta magát a mohamedán uralom, az inquisitio is háromszáz évig nyugözte le erejét. Mégis koronként általános jólét, virágzó irodalom, magas fokra jutott művészi fejlettség uralkodtak benne.

Irodalmi, szépművészeti szempontból Italia a fontosabb, tanulásosabb — és tegyük hozzá divatosabb, politikai tekintetben Hispania volt a jelentősebb. Nálunk Spanyolország szépművészetéről kevés az írott megemlékezés, azt kísértjük meg az alábbiakban autopsia alapján ismertetni s legnagyobb festőjének, *Murillo*-nak életét és műveit szemléltetni.

Régi erdélyi lakodalmakról. ¹

Osapáink azzal szerettek dicsekedni, hogy „Extra Hungarum non est vita“: Magyarországon kívül nincs is élet. A hazaszeretettel való valóságos szerelemvallása ez a mondás. Sajnos manapság már ráczáfol erre az Amerikába, Romániába való kivándorlás, bár az igaz magyar onnan is haza jó — legalább meghalni.

Nem tartom igazságos dolognak a jelen rovására a multat mindenben dicsőíteni; nem, mert a modern civilisatio vívmányai közepette egy jómódú városi polgár mondhatjuk jobban, legalább is kényelmesebben él, mint élt egy középkori király; de azt el kell ismernünk, hogy a régi patriarkális erkölcsöknek, mulatságoknak, az élet örömei, kedvtelései, szórakozásai élvezetének sok olyan poetikusan jellemvonása, üde zománcza volt, melyet az élet modern igényei, a társadalom mai berendezése nem igen ismernek.

A régi magyar mulatságok, ünnepélyek kimeríthetetlen gazdag tárházából kiragadom a legjellemzőbbet és legáltalánosabbat: a lakodalmi szokásokat, ünnepélyeket, melyekben, ha nem is egyaránt, de része volt gazdagnak, szegénynek, mióta az emberi társadalom fennáll.

A házasságok, lakodalmak formáságai azonban az idők folyamán nagy változásokon, átalakulásokon mentek keresztül, úgy hogy manapság már csak régi emlékiratokból ismerhetjük meg, hogy lakodalmaztak őseink, midőn még több volt a poezis, a kedélyesség s jobban tudtak az emberek mulatni.

Megjegyzem, hogy inkább az előkelő, úri lakodalmak történetéről maradtak ránk hiteles feljegyzések, tehát arról beszélhetünk többet; bár a népnél is sok hasonlóságot találunk. Apor Péter, a ki főforrásunk a régi erdélyi életmód ismeretére, „A régi erdélyiek lakodalmiról és házasságiról“ írván a múlt század elején,

¹ Felolvasás a kolozsvári egyetemi kör matinéjén 1899. decz. 3.

maga is megjegyzi, hogy „Vedd eszedben kedves olvasóm, hogy én itt az nagy lakodalmakat írák le, de ebből eszedben veheted az alább való lakodalmakat is, mert azoknak is csak az volt a fundamentuma, ha az pompa szintén úgy ki nem tölt is“.¹

A régi erdélyi lakodalmi szokások ilyenek voltak:

A házasulandó ifjú a kiszemelt hajadon szüleitől, mielőtt leánynézőbe ment volna, megkérdezte bizalmasan, hogy hozzáadnák-e leányukat. Ha biztató választ kapott, napot tűztek ki *leánynézőre*.

A kitűzött napon az ifjú legény mennél tisztességesebben felkészülve, a nemes úrfi czifra lovakkal és öltözetben, egy-egy tekintélyesebb idősb rokon vagy a család jó barátja társaságában ment *leánynézőbe*, rendesen vacsorára.

Az asztalnál a legényt és leányt egymással szembe ültették, gazdagon vendégelték, itatták, azért is, hogy lévén „borban az igazság“, természetét inkább kitanúlják. „Erősen ittak --- írja Apor Péter — s vacsora után éjfélig s tovább is tánczoltanak“.

Bethlen Miklós írja magáról, hogy midőn ő Nemes János, háromszéki főkapitány társaságában leánynézőben Zabolán volt (osdolai Kún István leányát, Ilonát megnézni) „gonosz szokás lévén, hogy a leánynézőt, ha lehet, megrészegítsék“ a gyógyi bor mellé neki savanyúvíz helyett, nagy titokban, hogy inasa sem tudta, savanyúvíz színű szász bort tettek a jégbe hűtött vizes palaczkba, s köszöntgetni kezdék nagy fennyen. „Mondok magamban — írja Bethlen — ezek engem a borral akarnak kitanulni, de bizony megcsalják magokat, én iszom ki őket bezzeg“.

Csalódott, mert a kettős bor megtette hatását s egyszer csak veszi észre — úgymond — „hogy oly részeg, hogy az embernek az orra is kettőnek látszik“. El is tűnt lefeküdni s másnap ebédre marasztaltatván, „roszúl lévén a tegnapi bortól“, keveset evett és csak — most már valódi — savanyú vizet ivott“. A földolog az, hogy a *szembenéletel* alkalmával a kisasszony megtetszett neki, s hamarosan meg is kérte s elvette volt. Egyszeri látás után boldog pár lett belőlük.

Nem ment minden megkérés ilyen hirtelen, Bethlen Miklós is várt volna még s tovább indult leánynézőbe a másik kiszemelthez,

¹ Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae.

Béldi Pál leányához, a kit Bodolán nem talált otthon, mert Vargyason volt nagynénjénél, Daniel Ferencznénél. De útközben találkozott Daniel Péterrel, a ki szintén leánynézőbe igyekezett Zabolára s nehogy ez elüsse kezéről Kún Ilonát, úgy izent vissza hirtelen, hogy a leányt elveszi s meg is kapta.

A megkérést rendesen a család legtekintélyesebb tagja végezte. Ha kedvezőtlen volt a válasz, a kikosarazott rendesen odább állott és másfelé kereskedett. Ritka volt az olyan eset, mint a Mikes Jánosné, a ki testvéreivel s fegyveres népével rá rontott a kézdiszent-léleki kastélyra s a hozzá menni vonakodó Tarnóczy Sárát erőszakkal elrabolta. Ebből nagy per lett s Rákóczy György az elrabolt menyasszonyt visszaadatta s az 1638-iki erdélyi országgyűlés a leányrabló Mikes-fiakat, kik időközben Moldvába menekültek, fő- és jószágvesztésre ítélte. Később kegyelmet nyertek. Tarnóczy Sárát pedig gazdag vőlegényre vágyó édesanyja hozzáadta a nálánál sokkal idősb Haller Péter özvegyemberhez, a kivel boldogtalanul élt, s a végén megölte magát. Br. Kemény Zsigmond egyik legszebb regényében írta meg az „*Özvegy és leánya*“ történetét; a vörösvári gróf Erdődy egykor Rákóczy-féle levéltárban pedig megkaptuk a Mikes-féle nótaper íratát: a szentléleki leányrablás érdekfeszítő tanúkihallgatását. (Kiadva az Erdélyi Országgyűlések X. k.)

Ha a leánykérők sikerrel jártak, napot tűztek a kézfogásra. A vőlegény rokonaival díszes készülettel jelent meg a *kézfogón* s térdet hajtván a szülők előtt, kikérette a leányt. A leányt, ha nem vonakodott, vacsora előtt kihozták az ebédlő palotába, hol össze volt gyűlve a rokonság, „azután a legény az könnyűállóknak térdet hajtott, ezifrán, kardosan, lódingosan az leányhoz ment és mintha *kézfogással* a házasságra kötelezték volna magokat, az legény szép gyengén az kezinek első ujjai végével megütötte az leányasszony keze-ujjainak végét“.

A kézfogás után a leányt ismét bevitték s a legény két atyafiával utána küldötte a *jegygyűrűt*. A leány elvette és viszonozta. Egy nőrokona skofiummal varrott kezkenyőre akasztotta a vőlegénynek szánt „mentől tisztességesebb gyűrűt“ s kiküldötte a legény atyafaitól. Ez a kendő volt a kézfogásos kendő vagy *jegykeszkenő*. A jegygyűrű nem volt a manapság divatos karikagyűrű, hanem vagy gyémánt, vagy rubinos gyűrű, mely rendesen több nemzedéknél

szerepelt jeggyűrű gyanánt. Kemény János pl. a Brandenburgi Katától nászútjában kapott szívformára metszett gyémántos aranygyűrűvel jegyezte el később nejét, valamint idősebb fia is a magáét. A gyűrűváltás néha megelőzte az eljegyzést s már a megkérésnél megtörtént.

A kézfogás és gyűrűváltás erkölcsileg kötelező volt, a visszalépés nagy sértésnek tekintetett, bár előfordult főúri családokban is.

Hogy teljes legyen a mátkapár egymás iránt való biztossága, szokásba jött az *előzetes esküvés*, mindjárt az eljegyzés után, úgy hogy a lakodalom később esküvés nélkül ment végbe.

A gyűrűváltás után a legény két atyjafia által a leányt *hitre* kikérte. Apja, anyja a leányt kihozták s „rendet állottak“. A pap a szőnyeggel borított asztal elé állott, szembe a násznéppel. A legény és leány előlépett az asztal előtt leterített szőnyegre s a pap ott megesketé őket. A szőnyeg, melyen a mátkások állottak, az eskető papé lett. Az esketést lakoma követte, melyen a *mátkapár* egymással szembe ült; „vaosorán vígan laktak, vaosora után éjfélig s tovább is táncoltak“.¹

Bethlen Miklós is megesküdött mátkájával a háromszéki Osdolán (második látogatása alkalmával), pedig minthogy menyasszonya „igen gyenge és kicsiny idejű is (14 éves) volt, esztendeig kellett várnia mátkaságában, míg a lakodalmat megtarthatták Osdolán 1668. jun. 11-én.“²

Az eljegyzést követő nap reggelén a vőlegény ajándékkal kedveskedett menyasszonyának. „Ha nagy ember gyermeke volt, mátkájának száz aranyat küldött, vagy a kinek mint volt tehetsége, annyit küldött“. A cselédséget is megajándékozta s másnap már eltávozott a menyasszonyos háztól.

Fejedelmi személyek eljegyzése rendszeren követség által történt.

Báthory Zsigmond 1595-ben leánykérő követséget küldve Grácza (Bocskai a későbbi fejedelem vezetése alatt), az által kérette meg Mária Krisztina főhercegnőt s az eljegyzést — a házassági szerződés megkötése után — a templomban tartották meg, utána gazdag ajándékokkal (ékszerekkel, aranyozott ezüst tálakkal, természetesen arany darabokkal) kedveskedvén a menyasszonynak.

¹ Apor id. h. 377.

² Önéletírása I. 162. l.

Bethlen Gábor leánykérő követségét Kovacsóczy István kanzellár vezette Berlinbe 1625. szept. s ő esküdött meg vele per procuram.

Az erdélyi szokások közül följegyezi Apor, hogy régebben szokásban volt, hogy a leánynézőben a legénynek főtt tojást tettek elibe s azt „három szégyen nélkül kellett megenni“. Első szégyen volt, ha nem találta el, hogy híg-e, vagy kemény; második, ha a megsózásnál és a felkeverésnél valami kifolyt belőle; harmadik kívánság volt, hogy mártogatásnál le ne csöppentsen belőle s épen annyi kenyeret metéljen, a mennyivel kimártogathatta a tojást. Ezek a tréfás „nehéz próbák“, úgy látszik, a Székelyföldön divatoztak, mint a hogy pl. a Szászföldön Kis-Disznódon minden házасuló legénynek erőpróbául egy nagy gömbölyű terméskövet kellett felezipelni a várba. Elég jellemző különben a két nemzetre: a székely mókázik s tréfásan teszi próbára a legény életrealóságát; a szász ott is praktikus, a kőgolyóbisok igen alkalmasak voltak ostrom alkalmával a vár védelmére.

De azt hiszem, hogy házasságbontó akadályul egyik próba nem sikerülte sem szolgált.

A lakodalom napját közös megegyezéssel tűzte ki a két család és pedig rendszeren hosszabb időre, hogy a menyasszonyt tisztességesen kiparafenmozthassák, a közeli, távoli rokonokat, szomszédokat, vármegyéket, városokat meghívassák, mert főúri menyegzőkön jelen volt egy-egy félország úri népe, sokszor külföldiek is; fejedelmi családbeli menyegzőkön külföldi udvarok követei is.

A vőlegénynek is volt elég gondja, dolga. A lakodalmi menet útján szállásokat kellett berendeznie, oda bort, vágómarhát, szénát, zabot szállíttatnia, mert menet-jövet ő vendégelte a násznépet s útban is „mindenkor vígan voltak“.

A legény közeli rokonai közül, vagy a tekintélyes főurak közül kért fel násznagyot, nyoszolyóasszonyt, vőfélyt és nyoszolyóleányt. A főgazda és vicegazdák intézték az ellátást útközben. Útrakelés előtt *sírató estét* tartottak. Csak a neve volt sírató, hogy búcsuzzék el a vőlegény a legényélettől, de ez nagy vígság közepette történt. A menyasszony házánál a lakodalom napja előtt szintén tartottak *sírató estét*, melyen a menyasszonynak illett egy kissé búsulni. Bizony némelyik komolyan is megtette, a kinek nem volt kedvére való a

vőlegény. Petki Farkas csíki főember leánya pl. csík-esicsai udvarházuktól a sirató estén szökött meg egy magyarországi főúr vőlegény elől a násznép közül, az apja juhait őrző oláh pakulár legénnyel, a ki olyan szépen „minden este furulyázott sokáig“, midőn a juhokat hazahajtotta s a tanarokba berekesztette, hogy a szép furulyászó nemesak elhallatszott a rózsája ablakáig, hanem „a kisasszony a házablakából sokszor nézvén s hallgatván az oláh ifjú legény furulyázását, igen megszerette a pakulárt“ s a sirató estén meg is szökött vele menyasszonyi díszruhájában, gyalogszerrel, által a Nagyerdőn. Hiába kerestették: elsiratták, azt hitték, az Olta ölte magát. Másnap a megérkező násznép a lakodalmi ebédet a vőlegénnyel menyasszony nélkül költötte el s nagybúsan tértek vissza.¹

A vőlegény s násznépe lakodalomra menő útját úgy intézte, hogy a lakodalom előtt való nap a szomszédos falvak egyikében szálljon meg s onnan követséget küldöttek a menyasszony házához, hogy hírt vigyen és hozzon a készenlétről. A híradásra megindult a násznép, a nők és idősebbek kocsikon, a fiatalság lóháton. Két úrfi „szerszamos lovon, párduez- vagy tigris-bőrbe öltözve, daru- vagy kerecsentoll-forgóval“ előre lovagolt; ezeket *előlköszöntők*-nek hitták. Ezek a násznép nevében köszöntötték a menyasszony főgazdáját s jelentették jövetelük ezéjját. A gazda viszontag köszöntötte a násznagyot s visszaizent általuk, hogy jó szívvel várják a násznépet. Az „*örömondók*“ aztán, miután hármat táncoltak s előtte s utána „egy nagy selleg, vagy pohár bort“ megittak — visszalovagoltak s a követséget megvitték.²

A násznép meghatározott sorrendben közelgetett az utolsó szállóhelyről. Az előlköszöntők után mentek a török síposok, trombitások, dobosok; azután következett a násznagy kocsija. A vőlegény az utolsó szállóhelyig rendszerint „szerszamos paripán s tollason“ ment, hanem a lakodalom napján a násznagy mellé ült a hintóba, a hol még velök szembe a vőfély ült. A második hintóban ült a nyoszolyóasszony és a nyoszolyóleány. A vőlegény rendszerint 6-lovas hintót is vitt a menyasszony után. (Báthory Zsigmond 8 fehér lóval vont hintón vitte be Gyulaféhevárra menyasszonyát. II. Apafi Mihály Bécsből hozatott mátkájának aranyos üveges hintót.) A násznagy

¹ Apor: Metamorphosis 417. l. Cserei megjegyzései 480. l.

² Apor id. m. 379.

hintója előtt két forgós-tollas kaczagányos ifjú lovagolt, szintúgy a nyoszolyóasszony hintója előtt is. Azután következett a násznép, kocsin és lóháton. A menetet a násznagy, vőlegény és vőfély szolgálí s ugyanezek vezetéklovai s társzekerei zárták be.

Thurzó Imre lakodalmára 1618 nov. 11-én a helmecezi kastélyba 63 koesi, hintó és társzekér hosszú sorával vonult be.¹ Brandenburgi Katalin 60 6-lovas fedeles kocsival érkezett Kassára a Bethlen Gáborral ott tartott menyegzőre. Ő maga vörös-bársony üléses, ezüst sinóros és aranyozott hintóban ült, míg nem a fejedelem átültette a pompás vörös-bársony, arannyal áttört menyasszonyi hintóba. Báthory Zsófia Somlyóról 18 hintóval és 2 társzekérral indult a II. Rákóczy Györggyel Gyulaféhevárt tartandó lakodalomra 1643-ban; zöld-bársonyos hintóját kékre festett sörényű és farku lovak húzták. A vőlegény a Gyulaféhevár melletti Morgómezején várta menyasszonyát s a kölesönös üdvözetek után átültette a díshintóba, mely vörös-bársonnyal volt bélelve, vánkosai arany-ezüst skofiummal kivarrrva, vont-aranyos volt kívül-belől s még szögei is aranyozva voltak; hat kékre festett ló húzta, *oroszlánmódra festett* sörénnyel, vörös-bársonnyal díszített háموkkal.

A fejedelmi lakodalmaknál a menyasszonyokat a fejedelem követői hozták a vőlegényhez, a ki elibe lovagolt s a városon kívül díszes sátor alatt fogadta és üdvözölte menyasszonyát s így a czeremonia is pompásabb volt, mint közönséges úri lakodalmakon, a hol a lakodalom a menyasszony házában tartott.

Főúri lakodalmaknál, a midőn a násznép a menyasszony falujához ért, megállapodtak s az ifjak lóversenyt rögtönöztek a menyasszony főgazdája által kiküldött gyűrű, vagy 2—3 arany elnyeréseért. A ki legelsőbb érkezett a jó távol kitézőtt gyűrűhöz, az nyerte el a gyűrűt s a dicsőséget. Ebben a *gyűrűversenyben* a menyasszony násznépéből is résztvettek. Csak azután vonultak be a faluba.

A násznép kijelölt szállásán átöltözött. A vőlegény ajándékot küldött a menyasszonynak, díszes asszonyi öltözetet, ékszereket, esetleg ezüst vagy arany tányéron száz aranyat vagy többet. A vőfély vitte fel lóháton s a menyasszony násznépe előtt adta át; a főgazda köszönte meg. Ilyen menyasszonyi nászajándék, ékszerek,

¹ Br. Radvánszky Béla: Magyar Családélet és Háztartás I. 361.

násfák, zománczos arany karpereczek, nyakékek maig is kegyelettel őriztetnek még főúri családokban. Ilyen lehetett a Kendi Zsófia nyakláncza, melyet a küüllővári sirboltban nemrég találtunk meg, melynek zománczos arany oszlopain nászajándékra illő ilyen jelmondatok vannak: Amor conservat gratiam. A vőfély az ajándék átadása után hármat tánczolt (t. i. fordult) a menyasszonynyal s aztán visszament a vőlegényhez. Ezeknek a hármas-forduló tánczoknak elmosódott emlékezete él még maig is „három a táncz“ szóbeszédünkben, melynek ma már gyakorlati értelme nincs.

A násznép is hozott ajándékokat, emléktárgyakat a menyasszonynak, mint az manapság is szokás. A meghívott városok és megyék is küldöttek emléktárgyakat a vőlegénynek, többnyire aranyozott ezüst virágos fedeles kupákat, minők manapság is bőven vannak még főkép az egyházak tulajdonában s főurainknál.

Bethlen Miklósnak Apafi Mihály fejedelem „képe“ (követe) Bánfi Zsigmond által „egy nagy öreg virágos kupával“ kedveskedett, a szász városok is egynehány szép virágos kupával ajándékozták meg, azon kívül más vendégek is, úgy hogy értékük hat- vagy hét-száz forintot (ma ugyanennyi ezer forint volna!) meghaladott. Ő maga menyasszonyának „szép kék-bársonyos hintót és szép választott hat pej lovat“ vitt nászajándékba.¹

A midőn a leányos háznál a násznép fogadására elkészültek, megizenték a násznagynak s ez a nászmenetet megindította a lakodalmas házhoz, meghatározott rendben, zeneszóval.

Ha várkastélyban volt a lakodalom, a násznépet ágyulövessel, taraczkdurrogással üdvözölték. Ha a kastély nem volt elég tágas a násznép befogadására, fedeles színt esináltak a lakodalomhoz. Ilyenben tartja II. Apafi Mihály is Balászfalván lakodalmi ünnepélyét 1695-ben gr. Bethlen Katával.

A násznép a palota vagy a fedeles színelé érkezvén, leszállott a hintókból, lovokról s rendbe állván, elől a násznagy, utána a vőlegény, vőfély a férfi kísérettel, majd a nyoszolyóasszony, utána a nyoszolyókisasszony mentek be a nőekkel.

A menyasszony násznépe is rendben állott s azok közül a násznagy, vőlegény, vőfély előbb a férfiakkal fogott kezét, azután a nászasszony és kisasszony ugyancsak a férfiakkal előbb s csak azután üdvözölték ily sorrendben az asszonyokat és leányokat.

¹ Önéletírása I. 376. l.

Az üdvözlések után a násznagy az *örömatya és örömanya* elé állott (a menyasszony szüleit nevezték így) s „egész házát és vendégeit válogatott szép bőv szóval köszöntötte és feláldotta“. Az örömszülék nevében a *főgazda* felelt ékes szavakban. A násznagy erre újabb dikezióval a menyasszonyt „haza kérte a vőlegénynek“. „Akkor a *főgazda* valami tisztességes úri tréfát igyekezett a násznagyon, vőlegényen ejteni, melyet a násznagy is azonképen igyekezett visszaadni“. A szokottabb tréfák voltak, hogy a menyasszony helyett más leányt hoztak ki, majd ismét másat, míg végre a násznagy ellenkező nyilatkozataira a *főgazda* „szép hosszás beszéddel“ kiadta az igazi menyasszonyt s a násznépet ebédre marasztotta.

A vőfély és nyoszolyó asszony s kisasszony erre a menyasszonyt átvitte a vőlegény násznépéhez s az asszonyok előtt legelől állította.

Erre két pohárnok ezüstös-aranyas korsóval, kendővel és mosdótállal járult a vőlegény s ugyancsak kettő az örömszülék vendégei közé s legelőbb a lányok, aztán az asszonyok, végül a férfiak kezüket megmosták s kézmosás után a dűsan megterített és feldíszített asztalhoz ültek a *főgazda* által kijelölt helyre. Az asztalfőn a vőlegény és menyasszony ült, de a menyasszonynak szegénynek úgy látszik, nem illett ennie, mert Apor szerint: „az menyasszony asztalnál egy falatot sem ett, hanem ottan-ottan könyvezett és szemeit törlette“. A vőlegény mellett ült sorjában a násznagy, vőfély s alább rang és érdem szerint; a menyasszony mellett a nyoszolyóasszony, kisasszony s rendre a többi asszonyok. A *főgazda* az asztal közepén ült.

Mikor aztán leültenek, nagy muzsikaszóval behozták az első fogás ételt, s midőn azt elosztották, mindnyájan felállottak s a pap az asztalt megáldotta, azután a *főgazda* a vendégeket kínálni kezdte. A vendégek háta mögött 4—5 *algazda* járt-kelt zöldre festett pálczával, ügyelve, nehogy valakinek valamiben fogyatkozása essék.

Lakoma közben zene szólt, felváltva két banda muzsikált, a vőlegényé és örömatyáé. „Mikor osztán ideje volt, az bort az *főgazda* beadatta az asztalhoz vagy nagy ezüst pohárban, vagy veres fazékban“. Az első nagy poharat a *főgazda* a násznagyra köszöntötte s 3—4-en itták meg; a vendégek is 3—4-ed magokkal itták ki a rendre járó serleget. A *főgazda* a második kupát a vőlegény és

menyasszony egészségére, a harmadikat a vőfélyre, negyediket a nyoszolyóasszonyért, ötödiket a nyoszolyólányra köszöntötte, végül a vőlegény vendégeiért ittanak. Ezeket pedig nem külön-külön poharakból itták, hanem közös nagy ezüst pohárból vagy veres fazékból, a mely „rendre járt“. A czéhlakomákon is ez volt a szokás; a régi magyar bordal szerint is: „ez a pohár rendre jár, éljen a barátság“.

A főgazda sorjába való pohárköszöntései eszembe juttatják azt a georgiai szokást, melyet a Kaukázusban volt alkalmam megfigyelni. A Czicziánow grúz hercegeknél lévén lakomán, a pohárköszöntéseket ép így sorjában a vendégekre ugyanegy vezérivó, a *tolumbacs* (a főgazda, a család legidősebb tagja) tartotta s minden vendég egészségére innunk kellett a talpán meg nem álló (tehát ki-kell-inni) *kanalakból* s a benszülöttek minden köszöntő után egy éltető tust daloltak.

A régi magyar lakodalmi ebédeken a főgazda pohárköszöntései után a násznagy, vőlegény és vőfély felkeltek s az örömatya háta mögé állva egy itezés ezüst kupát köszöntöttek a főgazdára az örömatya és örömanya egészségéért s azt fennállva hárman kiitták s helyükre visszaültek.

Az örömatya is felköszöntötte vendégeit s ezt nevezték *lakodalmas pohárnak*.¹ A pohárköszöntőknek vége-hossza nem volt s inni kellett kelletlenül is, mert az algazdák „szorgalmasan vigyáztanak“, hogy a kitöltött bort megigyák. Ritka kivétel volt az olyan bornemissza, mint Teleki Mihály, a kit talán csak egyszer tudtak leitatni fortélylyal, egy fogarasi országgyűlési lakomán, midőn az üveg poharak, a „*kerestály*“-ok divatba kezdtek jönni.

A főgazda és násznagy voltak leginkább próbára téve, úgy hogy a kevés bort ivó Betlen Miklós, midőn Bethlen Sámuel lakodalmán Keresden násznagy volt 1684-ben, nagy megelégedéssel jegyzi fel, hogy „én is csak félrészegségre sem ittam, hogy a búcsuztatásra eszemen legyenek“.²

Gondoskodtak a szolgák ellátásáról is. „Az eleit külön más helyen leültették s azoknak is külön *gazdájok* volt“. Az alábbvaló cselédeket pedig számba vették s a *prebenda-osztó gazda* küldött nekik elegendő bort szállásukra. „Némely úr szállására egész hordó

¹ Br. Radvánszky Béla id. m. 367.

² Önéletírása I. 541. l.

bort vontanak, némelyeknek átalaggal . . . úgy a eseléség is a szálláson vígan volt“.

A falu népéről sem illett megfélekezni. Nekik aranyozott szarvú ökröt sütöttek, „a bor esatornán kádakban folyt, egy falka kenyér tekenyőkben ott állott, az kinek kellett ivutt-evett, vígan volt“.¹

Gyalu várában 1702-ben gróf Székely Ádám és gróf Bánffy György gubernátor leánya *Anna* lakodalmán (a hol az urak a vár előtt emelt színben 50 asztal mellett lakomáztak), „nagy kádak voltak a színen kívül, teli mind borral, valakinek kellett, szabadon merítette; ha fogyott, meg újra teli töltötték“.²

Ez volt a leghíresebb lakodalom Erdélyben a múlt században. A császárt *Rabutin*, a híres labancz főhadparancsnok képviselte, a ki feltett kalappal külön egymagában ült egy skofumos keleti szőnyeggel leterített asztalnál, a „majestas“ (baldachinos emelvény) helyin. Gróf Teleki Lőrincz volt az asztalnokja, a későbbi híres kurucvezér, a ki sokszor megverte aztán ő excellentiáját a Rákóczi-forradalomban.

Itt a nászközönség *Rabutin* előtt tisztelgett legelőbb s csak „mikor a császár képe enni kezdett, akkor ültenek az ötven asztalhoz a vendégek“. Ő maga mindvégig csak hallgatott s kézintéssel hozatta s vitette az ételeket, italokat. Nagy esendesség volt az 50 asztalnál is eleinte, de midőn a bor hatni kezdett, hiába esititották a császár képe jelenlétével a vendégeket, „kivált a fenn udvarló szolgák megrészegülvén, egybeszidták a császárt“. A Rákóczi-forradalom (a mely egy év mulva kitört), előre vetette árnyékát az erdélyi gubernátor leánya lakodalmán is.

Rabutin is kipótolta másnap a császár-képében elkövetett mulasztást. Másnap ő is a többi vendégek közt ült az asztalfőn, „akkor volt osztán nagyobb ital s vígasság. *Rabutin* is igen részeg vala, sokszor kiáltotta asztalnál (franciául): Nem vagyok ma császár, elég patientiam volt tegnap hajnalig, az mit elmulattam, most kipótolom. Úgy eldőltek az asztali vendégek a sok ital miatt: mikor tánczolni kellett, alig volt egy néhány férfi“.³

¹ Apor id. h. 386.

² U.-ott 398. l.

³ Apor id. m. 399. l.

A lakoma után táncz következett. De előbb még a gyümölcs után megkóstolták a liktáriumokat, a török és velencei nádmézből csinált confekteket, az aranyos pástétomokat, melyekből egy-egy ügyes szakács alma-, körtvély-, citrom-, narancs-forma gyümölcsöket formált ki s zöld levelű fákra függesztve tállalt fel. A gyalui lakodalmon az utolsó erdélyi fejedelem, most a gubernátor konyhamestere Berzencei Márton uram még a szarvasokat, őzeket s a fákön párosával ülő gerliczéket, galambokat is úgy kicsinálta, hogy csoda dolog. Fogaraszvárát is úgy kiábrázolta külső-belső bástyáival, hogy még a német silbak se hiányzott puskával a hátán a vár kapujában, körül a vár árkában víz volt, benne eleven apró halak viczkándoztak.¹

Lakoma után az asztalokat kihordták s a főgazda tánczot osztott. Az első tánczot a násznagy járta a nyoszolyóasszonynyal, a vőlegény a menyasszonynyal (a ki azonban csak sétált inkább, mint tánczolt), s a vőfély a nyoszolyólánynyal. Mikor ezek hármat tánczoltanak, következett az örömapa táncza az örömannyával s még két pár gyermekeé vagy atyafiáé. Aztán rendre tánczoltak a többiek is.

A szokott tánczok voltak az erdélyi fejedelmi korban a magyar lassu csárdáson kívül (mert az ugrándozó sebes csárdást nem ismerték), a lengyel változó, az egeres-, süveges-, lapoczvás-táncz s még kettő-három.

Míg a násznép tánczolt, addig a menyasszonyt más szobában átöltöztették tiszta *fehér köntösbe*, vagy ha azelőtt fehérben volt, úgy zöld színűbe. Ekkor már a harmadik ruhában volt, mert reggel a nászajándék átvételekor is más köntösben volt, mint mikor kikérték s a lakomához ültek. Ekkor a *menyasszonyruha* volt rajta.

Este tehát harmadszor öltöztették, a haját kifonták, azt szélesen a hátán leeresztették, „fényes keskeny pántlikával közben felcizfrázva, de azt is hosszan lebocsátva“. Az előbb viselt gyöngyös, köves korona-koszorú helyett most *virág-koszorút* tettek a fejére s úgy hozták ki a palotába vagy színbe. A hegedűsök erre rázendítették a *menyasszony tánczát* s a násznagy a menyasszonynyal kettőt-hármat fordult s kézenfogva szülei elé vitte s azoktól elbúcsúztatta,

¹ Apor id. m. 396. 1.

megköszöntetvén véle, hogy felnevelték, gondját viselték s tisztességesen férjhez adták. A menyasszony előbb apja, aztán anyja lábaihoz borult s kezeiket megcsókolta, szülei is megcsókolták.

Aztán a násznagy a menyasszonyt a vőfély kezire adta; az egyet került véle, utána sorakozott csakhamar a nyoszolyóasszony a nyoszolyóleánynyal s körülvette őket hat díszruhás forgós ifjú legény égő szövétnekkal (gyertyával) kezükben. Így jártak három tánczot s a harmadik fordulónál a szövétnekes ifjak adott jelre az ajtó felé tartottak s a vőfély a menyasszonyt utánok vezette, követve a nászasszony és kisasszony által. Ezt nevezték *menyasszony-kapás*-nak, a mely rendszerint csak hajnal felé történt s ez ünnepies pillanatot nagyobb lakodalomban ágyú- vagy taraczkdurrogás jelezte. Még egy poetikus szép jelképes ceremonia végrehajtása volt feladata a vőfélynek, melyet Apor így ír le:

A leánykapás után „az menyasszonyt az vőlegény hálójába bévítették s az vőlegénynek az vőfély praesentalta, feláldván őket szép áldásokkal. Azután az vőfély az kardját kivonta és karddal az menyasszony fejéről az *koszorút lemetszette* és az kardja markolatáig lebocsátotta; azután a vőfély jó éjszakát vett az új házasoktól és az nyoszolyókisasszonynak kezit fogván“, kivont karddal, rajta a koszorúval, a szövétnekes ifjak között a násznép közé visszament, aztán a nyoszolyóleánynyal 3-at—4-et fordult, a kardról a koszorút a földre eresztette és 4-felé vágta.

A nászközönség is csakhamar nyugalomra tért, hogy másnapra friss mulató kedvet és erőt gyűjtsenek. Ez a *leánykapás* régi őskori szokásnak a maradványa, midőn a feleséget még rabolták, vagy talán inkább csak szöktették. A cserkeszek között maig is gyakran lopják a feleséget, mert különben — mohamedán szokás szerint — fizetni kell érte. Vezetőnk egy cserkesz kozák hadnagy beszélte, hogy maga is úgy szöktette meg az ő „szultánáját“, mert nem volt 2000 rubeje, a mivel megvegye. A magyar *vőlegényt, vőfélyt* az ilyen *vevő* legény, *vevő* fél maradványának tartják a nyelvészek.

Bukovinában az ottani székelyek között is gyakori a leányszöktetés, de ott inkább a leendő anyós kívánságára történik, hogy ne kelljen a leányt kiházásítani.

A leánykapást régebben fejedelmi menyegzőn is megtartották Erdélyben. Így a Rákóczi György és Báthory Zsófia menyegzőjén

Gyulafehérvárt 1643. febr. 3-án a mint a menyasszonytáncz „harmadik ugróját vonták“ Rákóczi Zsigmond (a fejedelem kisebbik fia) a menyasszonyhoz lépett s hat szövétnekes ifjúval s négy főúri dámaival a menyasszonyt kivezették, mi alatt az öreg ágyúkból tizenkettőt lőttenek.

II. Apafi Mihály balázsfalvi lakodalmán, „az tánczhoz fogván, legelsőbben is főgazda Bethlen Elek uram *az fejedelemnek az fejedelemasszonyt kezére adja* és még vagy öt bokor (= pár) táncz lévén, *nyolcz szövétnekeket gyujtanak*, melyeket fognak főrendekből álló ifjak és az szövétnekekkel hármat-négyet fordulván ¹ Naléczi István uram (a vőfély) fogja a fejedelemasszony, kezét, eleiben állván és egymás kezét fogván, — és eleiben állván két tanácsúr Gyulafi László, Keresztesi Sámuel uramék, az fejedelemasszony után menvén az anyja Bethlen Gergelyné asszonyom Toroczkai Istvánné asszonyommal, egymás kezeket fogván és egyet-kettőt fordulván — *elviszik az középső kis kastélyba*“; „visszajövé a szövétnekesek“ a fejedelmet is az említett három úr, a gubernatorral és a többi urakkal együtt kísérik a szomszéd szobába s „az gubernator ő nagyságát (t. i. a fejedelmet) megáldván, lejjőnek“.²

Tehát még az utolsó — már csak névleges — erdélyi fejedelem is megtartotta az ősi hagyományos szokásokat.

A Bánffy gubernátorné leánya gyalui lakodalmán 1702., miután hajnal felé a menyasszonyt a nászköntösbe felöltöztetve, haját lebecsátva felpántlikázva, a színbe kihozták: a násznaggy, vőlegény vőfély s a menyasszony, nyoszolyóasszony és kisasszony a császár képviselője elé mentek a majestási emelvénynek alsó grádicsáig s féltérdre állván megköszönték a császár grátiáját, hogy képviseltette magát, aztán felkelvén, földig hajoltak s háttal mentek vissza a színbe, hogy hátat ne fordítsanak. Ekkor húzták aztán rá a *menyasszony*

¹ „Táncz közben, midőn az fejedelem az mátkájával tánczolt, Sárosi János tanácsúr, igaz hazafia azt dudolta magában: *dinom, dánom, holnap bizony szánom bánom*. s bizony igazán is dudolta volt“. Apor István pedig másnap azt mondta Csereinek Mihálynak: „tegnap az ágyba nyomták az erdélyi fejedelemséget“. (Apor Péter Metamorphosisa 339—340 l.)

² Czegei Vass György naplója (Mon-Hung Hist II. 35. k. 204. l.) mint szemtanú írja Apor Péter szerint (a ki nem volt ott, id. h. 339. l.) „a menyasszonyt nem kapták el gyertyánál, hanem szép csendeszen az anyja Bethlen Gergelyné vezette el“.

tánczát s a násznagy 2—3 at fordúlván a menyasszonynyal odavitte a gubernatorhoz, aztán a gubernatornéhoz s elbúcsuztatta, úgy adta a vőfély kezére, a ki ágyúlövés közben vezette fel a várba¹ (bizonyára szövétnekes ifjakkal) a nászasszonynyal s kisasszonynyal.

A lakodalom másodnapján hajnalnótáival köszöntötték az új házaspárt és násznépet.

A nyoszolyóasszony szépen felöltöztette az új menyecskét a vőlegénytől kapott ruhába, fejére keleti gyöngyös, bogláros főkötőt tett. Ez volt a *felkontyolás*, ezzel a szóval: tedd fel a kontyot, vedd fel a gondot! Kendy Zsófiát ilyen aranyos-ezüstös rezgőkkel, rózsákkal és boglárokkal díszített főkötőben temették el 1600 táján a küküllővári sirboltba.

Aztán a nyoszolyóasszony a felöltöztetett menyecskét először a a férjének, aztán szüleinek megmutatta, kiknek ez kezét csókolta.

A vőfély jó reggel lóra ült, eljárta a vendégeket és ebédre marasztotta. Másnap már a vőfély volt a gazda, ő készítette a reggelit és a mézes bort, melyet *csókos pohárnak* hívtak. A vendégek az új pohárral együtt asztalhoz ülven (dél felé) behozták melegen a mézes bort s abból rendre ittak s ital után a férfiak és asszonyok egymást csókolgatták. Aztán a vőfély felhozatta a villásreggelit (az étket), melyet hamar elköltvén, míg az ebéd elkészült, táncoltak.

A villásreggeli előtt tréfás népmulatságban gyönyörködtek. A szín közelében egy nagy fenyőfa-szál (néha kettő összetoldva) volt felállítva, meghántva s fagygyúval, hájjal megkenve s a tetejében kereszttrúd felett 2—3—4 arany, 4—5 rőf posztó s egy palaczk bor kitűzve, annak, a ki fel tud kúszni érte. Sokan próbálták, de a legtöbben lesuvadtak. A gyalui lakodalom póznafájára a végén fortélylyal mászott fel a gubernátor Piszli nevű udvari bolondja, a ki alattomban hosszú vasszöveget csináltatott s patkóverővel a kezében rendre egymás után beverte a szöveget s úgy ért a tetejébe. De midőn felért s megitta a bort, s leszedte a 10 aranyat, a 6 sing angol posztót s az ezüst-poharat, megesúszott s egy hajszálon múlt, hogy le nem esett. Az asszonyok felsikoltottak, a férfiak a fa alá állottak, hogy ha esik, felfogják, de a biztatásra megemberelte magát az eszes bolond s szerencsésen leért zsákmányával. Nem lehetetlen,

¹ Id. h. 398.

hogy az ő kezéről került cigánykézbe az a gubernator nevével ellátott Bánffy-czímeres ezüstpohár, melyet egy vidéki zálogházban a nyáron találtam.

Roszábbúl járt a Bethlen Gábor fejedelem udvari bolondja a kassai lakodalmon: egy másik bolonddal tornán viaskodván, ládsát tört, egy forgács a szemébe szökött s másnap belehalt.¹

Tanúság: bolondnak nem való a lakodalom.

A lakodalom másodnapján az este felé kezdődő ebéden már a násznagy volt a gazda s a nyoszolyóasszony a gazdasszony. A vendégek ismét kézmosás után ültek asztalhoz.

A nyoszolyóasszony minden asztal részére külön bélest süttetett, melyet *nyoszolyóasszony bélesi*-nek híttak. A vőfély számára külön süttetett egyet fortélyosan, ugyanolyan tésztából és formájút, mint a többi, de a riskása, őzmáj, vagy mézes szilva töltelék helyett tenyérnyi ruhadarabokat s keresztű-kasúl réz vesszőket tett belé. A tapasztalatlan vőfély neki esett, hogy fölvgja s „gyalázatban maradt”, a tanult vőfély villájával előbb beszúroagatta, kivette a réz vesszőket s ruhadarabokat s a nyoszolyóasszonyt kínálta meg a felszabdalt rétessele. De hogy ez evett is volna belőle, arról nem szól a krónika. Inkább „neheztelt, hogy kitanálták mesterségét”.

Az igazi háziasszony is megneheztelt, ha a mindennap frissen sütött *menyasszony-kalácsból* a vendégek nem ettek eleget.

Az ebéd nagy vígan folyt másnap is, s még fesztelenebbül mulattak, mint első nap, „a poharaknak, bokályoknak, fedeles kristályoknak zengési, bongási, csattogási”, víg zene és pohárköszöntők között, melyeknek főczéltáblája most már az új pár volt.

Tánczczal végezték ezt a napot is, éjjelig, olykor hajnalig.

Harmadnap útra készültek. A lajstromba írt kelengyét rakott mivű, vagy tulipános ládába rakták s társzekerekre pakolták.

II. Apafi Mihály menyasszonya gr. Bethlen Kata faragott-oszlopos és tulipános kelengyés ládája megvan itt Kolozsvárt, középen a hattus Bethlen-czímerrel, a menyasszony neve kezdő betűivel (G. B. K.) s az 1695. évszámmal, tulajdonosa (kinék neve szintén G. B. K. betűkkel kezdődik)² szíves volt megigérni, hogy átengedi

¹ Gyalui Farkas: Bethlen Gábor lakodalma. Erdélyi Múzeum 1893. évf. 188. 1.

² Gróf Bethlen Karolina.

az Erdélyi Kárpát Egylet népráji múzeumát megnyitó kiállításra. Minden valószínűség szerint a fejedelemasszony kelengyéjéből való az az arany- és ezüst-skofiummal gazdagon kivarrott, valószínűleg nászpárnahaj is, mely a párisi kiállítás erdélyi terméké lesz egyik legfőbb dísze (jelenleg gróf Bethlen Sándorné grófnő tulajdona.)

Búcsuzás előtt az új menyecske anyja ajándékozta meg a násznép főbbjeit. A násznagy selyemmel kivarrott, esipkével szegélyezett inget kapott, a nyoszolyóasszony, nyoszolyó kisasszony, vőfély és a többiek arany- ezüst skofiummal, selyemmel varrott kendőket. A népnél maig is megvan még ennek a szokásnak maradványa, a *vőfélykendő* stb. A szövétnekes ifjak a menyasszonytól is kaptak ilyen emlékkendőket.

Azután megindult a lakodalmos menet az új házaspár lakóhelyére. Ott is harmadnapig vígan voltak, ettek, ittak, táncoltak, mulattak.

De ezeknek a már kevésbbé pompás és ceremóniás mulatságoknak leírásával ismétlésekbe bocsátkozni nem akarok.

Csak azt jegyzem még meg Apor Péter szavaival, hogy aztán „az új házasok úgy éltenek, az mint lehetett“, némelyek „igen jól, csendesen“, mások „heregve, morogva, koczódva, hogy több víg napjok sem volt talán az lakodalmok napjánál azok közül is, az kik ilyen nagy pompával házasodtanak“.

De azért csak házasodtak mindig és mindenütt derűre-borúra, kisebb nagyobb pompával, de mindig nagy *lakomákkal*. Ezeket (a miktől a *lakodalom* nevét is nyerte) úgy kívánta a tisztesség, a társadalmi illem és szokás, a mely alól nem igen vonta ki magát az sem, a ki Bethlen Miklóssal utólagosan felsóhajtott, hogy „ha a sok gyülevész népnek, tékozlásnak haszna lenne!“

DR. SZÁDECZKY LAJOS.

Virchow Rudolf jelentése erdélyi útjáról.

(Előadta a berlini anthropologiai, ethnologiai és őstörténeti társaságban.)

Erdélybe tett útam és a Honterus-ünnep.

Már a budapesti nemzetközi őstörténeti congressus óta (1876), midőn közelebbi ismeretségbe léptem Teutsch akkori püspökkel, a ki a legszívesebben hívott meg engem, hogy látogassak el Erdélybe, foglalkoztam ez út gondolatával. Azóta több mint 20, részben igen mozgalmas év múlt el, mely idő alatt a magyar állam újjárendezése nagy szorongattatásba juttatta Erdélyben a régi német törzst; ez iránti érdeklődésem még inkább gyarapodott, látván, mennyire kifejlődik az erdélyi szászoknál a hazafias érzés és mily szívóssággal őrizték meg nemzeti javaikat, a nyelvet, polgári intézményeket és vallást minden veszedelemben. Ez kétségtelenül csak szilárd tagú és mélyen gyökerező szervezet talaján volt lehetséges. Ez a szervezet pedig, mely magába foglalta mind az egyházi, mind a polgári községet az iskolával, mint olyannal egyetemben, a mint most belátam, lényeges vonásaiban egyetlen egy férfiú, Honterus János világos és megfontolt kezdeményének köszönhető. Arra készültek, hogy augusztus 21-én Brassóban leleplezik az általán tisztelt ember érekszobrát és nagy jubileumi ünnepet ülnek, melyre az egész nép megígérte részvételét. Mily kecsegtető volt ez az ethnologusra és a kulturhistorikusra nézve! Noha a fontos és egyúttal kellemes kötelezettségek egész sora háramlott rám, mégis elhatároztam magam e nagy útra, hogy ne hagyjam elmulni ezt a talán utolsó alkalmat, mely arra kínálkozott, hogy személyesen üdvözöljem egykori földieinket. Gazdag jutalmat nyertem érte.

Az a férfi, a ki kezébe vette az ünnepély vezetését, Obert városi lelkész, szerzett számomra vendégszerető fogadást. A legbefolyásosabb polgárok egyike, Copony Márton úr, megnyitotta számomra házát és befogadott engem szeretetreméltó családja körébe. Elkísért engem az ünnepélyekre és a környék legérdekesebb helyeire, Romániába Sinájába is; a különben ritkás szünetek idején kertjében egy messze kilátást nyújtó halom tetején külön pavillont rendeztek be számomra „Virchow pihenője“ néven. Virággal díszített

kocsija, szász viseletbe öltözött emberekkel, mindenkor rendelkezésünkre állott. Termei megteltek régi és új barátainkkal. Mindjárt megérkezésem után itt a brassói orvosok majdnem zavarba ejtő meleg köszöntéssel üdvözöltek engem. Így szinte közvetlenül érezhettem egy új haza érzetét.

Mai célunk tekintetéből igen messze vezető feladat volna, ha mindazokat a hatásokat és élményeket esetelni akarnám, melyek hatását rövid néhány nap alatt befogadhattam. Arra kell szorítkoznom, hogy forró hálát mondjak mindazon szeretetért és elismerésért, melyben részesültem s mely elfeledhetetlen marad előttem. De ki akarom fejezni a feletti örömemet is, hogy hiában valónak mutatkozott az az aggodalom, hogy az itt összegyűlt nemzetiségek tarka vegyülékében valami zavarás állhatna be. A magyarok is tartózkodás nélkül vettek részt az általános örömben. Hisz mai nap nem lehet Magyarországon átmenni a nélkül, hogy ne ütközzünk meg azon, mily feltékenységgel szorítják mindenütt háttérbe a német nyelvet, sőt a jól megerősített német helységneveket is. Még az is, a ki mint magam elismeri, hogy a modern államalakulásnak szüksége van arra, hogy egy államnyelvet érvényesítsen, ez országokban nagyobb mérsékletet várhatna a német nyelvre nézve, mert hiszen ezen alapszik az általános műveltség, a magyaroké is, a többi néptörzseké is. De Brassóban és az ünnepély napjaiban ez igényekből alig lehetett valamit észrevenni: az ünnepnek tisztán német jellege volt. És ez, mint mindnyájan elismerték, Honterus államférfiúi és erőshítű személyének utóhatása, a mely lehetővé tette a „szász nemzetnek“, hogy hagyományait épen őrizze meg az idők és kormányok minden változásán keresztül. Honterus noha Luthernek és Melancthonnak korabelije és barátja, jó lépéssel túl ment a német reformatorokon. Az egyházközségnek teljes önkormányzatot biztosított, az iskolában is; megadta neki a választás jogát az összes egyházi állásokra nézve, fel a legfelsőbb esúcsig. Még mai nap is a község választja az ország püspökét is. Ezért maradtak a papok is igazi polgárok és megtartották előkelő állásukat a községben ép úgy, mint a családban; de ép ezért maradtak a kultúra hordozói és a tudás és általános műveltség képviselői. És a községek nem fáradtak ki iskoláik javításában, a leányiskolákéban sem, és mikor az ünnepi napon mind újabb csapatokban léptek elé a tornaegyesületek, úgy a férfiakéi, mint a nőkéi, a hozzájuk tartozók mindig nemzeti ünnepi öltözetben kísérték őket. Az egyetértésnek és a szilárd összetartásnak esodálatos képe!

Híjával vagyunk az erdélyi „szászok“ szűkebb hazájára vonatkozó hiteles tanúságoknak. Typusuk még ma is a többség szerint az alsó szász, nyelvök némileg eltérő módon fejlődött, úgy hogy mi közönséges németek csak nehezen érthetjük meg, ámbár bizonyos

„plattdeutsch“ szint tartott meg. Mostanság általában azon fel-fogás felé hajolnak, mely az alsó vagy közép Rajna vidékét tekinti a kivándorlás kiinduló pontjának, mely kivándorlás a 12. vagy 13. században kezdődött, de huzamosabb ideig tarthatott. Mert a templomok stilusa későbbi korszakra mutat: a brassói plébánia templomot is a késő gót építő művészet szerint építették. Valami szilárdabb chronológiát csak a német lovagrend fellépésével lehet megismerni. E fellépés a 13. század elejére esik.

A római birodalom összedőlése után vad néptörzsek özönlöt-ték el a szerencsétlen országot. Pogány kunok és besenyők rabol-tak és gyilkoltak volt mindenütt. Még a 13. századbeli oklevelek-ben is terra deserta et inhabitata-nak nevezetik az országot. Ekkor II. Endre magyar király támogatást keresett a jeruzsálemi német ház lovagjainál, kik e városnak Szaladin szultán által történt elfog-lalása után kénytelenek voltak a német Mária-kórházat elhagyni és csak a lübecki és brémai kereskedők által alapított acconi kórház-ban találtak támpontot. 1211-ben jelentek meg első csapatjai az erdélyi Barezaságban és elkezdtek szilárd várakat, előbb fából, majd pedig kőből építeni. Velök, részben már előttük, jöttek az első telepesek is Németországból. De a béke nem sokáig tartott. A rend hatalmasai arra törekedtek, hogy felszabadúljanak a magyar király-tól és hogy az országot egyenesen a pápa alá rendeljék. E botor vállalatnak az volt az eredménye, hogy a király visszavonta ajándé-kozását és fegyveres erővel úzte ki a lovagokat az országból. A rend aztán a távoli északkelet felé vonúlt és ott idegen országban külön birodalmat alapított. Így a mi porosz Marienburgunk alapítása hozzá-fűződik a régi erdélyi Marienburg (Castrum Mariae, Földvár) feldúlásához, melynek romjai még mai napig is láthatók egyik elő-halmon, Brassótól északra. Jó ábrázolása található a „Das sächsische Burzenland“ (a szász Barezaság) című díszműben.¹ I. köt. 12. l.

A királynak elég belátása volt, hogy a kegyvesztést ne ter-jessze ki a német telepesekre. Ellenkezőleg, az általuk művelhetővé tett földet szabad tulajdonukül adja nekik, a mint azt a már elébb alapított nagyszebeni teleppel tette 1224. évi arany szabadságleve-lével. Ezen az alapon nemsokára német falvak és városok is kelet-keztek, mint Kronstadt (Brassovia, most magyarúl Brassó).² Ezeknek azonban kezdettől fogva fegyveres kézzel kellett védekezniök a vad hordák becsapásai ellen, kik többnyire a keleti hegység szorosain törtek be. Innen magyarázható, hogy mint a lovagok, ők is vára-kat építettek a hegyesúcsokon, az úgynevezett parasztvárakat, sőt síkságbeli templomaikat is megerősítették és ezekben a templom-

¹ Das sächsische Burzenland. Zur Honterusfeier herausgegeben unter Beschluss der Kronstädter Bezirkskirchenversammlung A. B. Kronstadt. 1898.

² Nemcsak „most“, de *legrégebbi* (még német) okleveleinkben is. *Szerk.*

kastélyokban védekeztek. Ezek a várak elég tágasak voltak, hogy befogadják a falu egész lakosságát legértékesebb vagyonával, barmaival együtt. E várak némelyikéről ismeretesek viszontagságos ostromok s az elfoglalás után irtózatos pusztítások, melyek századokon át tartottak, mert a vad szomszéd népek után még vadabb mongolok és törökök következtek. Alig olvashatunk lokális történelmet, mely rettenetesebb szorongattatásról beszélne, mint a Barzaságé. S a szász lakosság lényegileg mégis megtartotta birtokát, s még jelenleg is számos paraszt-vár és templomkastély áll fenn.

Nagy helyismerettel bíró gazdám, az idő rövidsége mellett is, két ilyen várhoz vezetett, melyek Brassótól délnyugatra állanak csekély távolságban: a keresztényfalvi templomkastélyhoz („Das Burzenland“ 15. l.) és a rozsnói parasztvárhoz (u. o. 8. l.) Az utóbbiról jeles monographiát írtak Gross Gyula és Kühlbrandt Ernő (Die Rosenauer Burg, Wien, 1896). mely különösen a történeti részt egészen behatóan adja elő. Semmi sem alkalmasabb annak a megmutatására, hogy mennyi szenvedésnek voltak a telepesek kitéve; valóságban katonai kolonia-féle voltak és csak az ő szívós ellenállásuknak köszönhető, hogy annyi csatavesztés mellett is az ország oly nagy oltalmat nyert, hogy mindig maradtak emberek, a kik folytathatták a békés foglalkozás művét. Éppen a rozsnói vár, mely magas és meredek sziklakúp csúcsán áll, s a melyből még meg vannak a régi falak és helyiségek nagyrészt, a legvitézebb férfiak látta falai közt.

De semmi sem meglepőbb, mint valamely templomkastély látványa a síkon, a hol alapjában mindent mesterségesen kellett létesíteni. De az egész falu vagy mezőváros tervszerű elrendezése annyira tekintettel van a templomkastélyra, hogy ezeknek berendezését kétségtelenül a helység alapítása előtt kezdték meg. Kitűnik ez azonnal bármelyik ilyen templomvár alaprajzából. Bemutatom a prázsmári várat, mely mint ilyen a legnagyobb és tán a legerősebb az egész országban; tudjuk róla, hogy a moldovai vajda 1332-ben keményen, de hiába ostromolta. Képe a „Sächsisches Burzenland“ idézett műben jelent meg. Látható a kőfallal erősített széles árok, mely körülveszi az egész vártelepet és elhatárolja azt a falu szabad várhelyétől. Aztán következik a főkőrfal, melyet rendszeren 10—13 m. távolságban emelnek a középpontban épült templom körül; a fal nyers, tört vagy görgőkőből állott, malterrel összekötve, 12 méterig való magasságot ért el, eredetileg négy tornya volt. Mint a más helyen még fennmaradtak mutatják, a tornyok 30 méter magasak voltak és ormokkal, meg szuroköntő résekkel voltak ellátva. A főkőrfal körül 2—3 m. távolságban még egy második, alacsonyabb fal volt, s a kettő között így egyes kis falközökre, szorítókra (Zwinger) osztott tér keletkezett a barmok stb. elhelyezésére. Prázsmárt még nyomai vannak 20—30 m. távolságban

levő harmadik falnak, melyről azt vélik, hogy a telepések első lakásait vette volt körül, minthogy az alapfalak szerint úgy látszik, hogy e helyen sűrűn egymás mellé sorakozó, meglehetősen egyforma nagyságú kamarák vagy szobák állottak. A várárkon át felvonó híd vezetett a templom-udvarra, még pedig előbb egy kis előudvarba, melyhez kétoldalt ismét kisebb öblösödések helyezkednek el. A kastély belsejében a főkörfalhoz hármassorban egymás fölé helyezve, kőből, esetleg fából épült többnyire boltozott pincézével ellátott kis kamrácskák sorakoznak, melyek most is ingóságok, élelmi szerek eltartására szolgálnak, és háborús időkben lakásokul is használtattak. Keresztény falván most is megvan minden birtokosnak a tulajdonjoga az ilyen kamrácskából vagy deszkarekeszből álló helyiségre nézve. A jó tágas kastélyudvaron ivókút van; az előudvar egy része kenyérsütő udvarul szolgált. Kézi és néha száraz malmokat is találtak.

Igy tehát a templomvár minden eshetőségre védett és jól védhető menedékhely volt a szorongás idejében. A falu közepén állott, minden oldalról gyorsan el lehetett érni, és ha élelemmel jól el volt látva, olyan jól be volt rendezve, hogy mindenki azonnal megtalálhatta helyét. A krónikák számos esetet jegyeztek fel, a melyekben a lakosság a templomvárban talált menekülést, ha magát a falut kifosztották és felperzselték is. Tudtommal itt csak olyan elrendezésről lehet szó, melyet a telepések valószínűleg a szerzetes rendek várainak előképeire támaszkodva, bizonyos tekintetben maguk találtak fel s az idők folyamában kifejlesztettek. Nekem legalább nincs tudomásom arról, hogy az akkori német birodalomban máshol fennállottak volna ilyenmű berendezések. Ez elmés erősítés szemléleténél nekem csak egy példa jutott eszembe, még pedig egy nagyon régi. Egy napon Schliemann jelentést tett társaságunkban (l. Verhandlungen, 1885. 217. l.) a tirynsi nagy körfal körül végzett ásatásáról; éppen e fal belső részén elhúzódó folyosókon nyílások voltak, melyek 3·30 m. széles és 4·30—5·30 m. mélységű, nagy kőekkel beboltozott, egyes kisebb szobácskába vezettek. Ezekben Schliemann tárházakat ismert fel, melyek a folyosókúl tekintendő galeriákkal együtt nagy raktárakúl szolgáltak s a mint ő mondá, éllemi szerek, vágó marha, fegyverek stb. eltartására alkalmasok voltak. Együttal rámutatott arra is, hogy ilyenmű „csúcsíves folyosók“ Mykenaeában, Karthagóban és más pún városokban is találtattak, és ebben megerősítését látta azon felfogásának, hogy Tiryns és Mykenae is eredetileg phönikiái telepítések voltak. Társaságunk ugyanazon ülésében Ascherschon Pál úr idézetet hozott fel Appianusból, a ki tüzetesen leírta Karthago hármassor falának berendezését és az abban levő istállók és raktárak használása módját. Természetesen ki van zárva az, hogy tényleges összefüggést keressünk a pún erődítési építkezések és az erdélyi templomépítések közt, de mégis nagyon érdekes látni, hogy gyakorlati tapasztalat

alajján kifejelett analog berendezés találtatott olyannyira különböző időkben és egymástól oly messze eső helyeken.

A paraszt- és templomvárossal kezdődik világosan megismerhető módon a nyugoti kulturának a Barcaságba és általán Erdélybe való bevonulása és ottan megerősödése. Reánk németekre nézve büszke érzet, hogy földienk az előttük pusztá országot oly gyorsan töltötték meg falvakkal és városokkal és alakították át termékeny, gazdag földdé; hasonlólt művelnek kívándorlóink ugyan most is Amerikában és más világrészekben, de ők maguk elvesznek az idegen nemzetiségekben. Itt megőrizték nemzetiségüket, még pedig másfajú szomszédaiakkal folytatott sok évi, gyakran kétségbeesett küzdelmek közt. Különösen pedig erős bástyává tették országukat a kelet felől mind újból erre áradó barbarokkal szemben, mely bástyán megtört a kelet pogány törzseinek és birodalmainak minden hullámvérése. Épen a templomvár fényes jelképe ez erőteljes és önfeláldozó tevékenységnek. Innen kiindulva alkottatott meg az a szilárd alap, a melyen később Honterus kifejtette szervező munkásságát és egyöntetűen állította helyre a közös civilisationnak újjá alkotását.

Tekintsük egy pillanatra e nevezetes ember fejlődésének menetét. Midőn a telepések bevonultak az országba, el volt törölve előbbi történetének minden emlékezete. Még a rómaiaknak is, kik hajdan Dácia tartományában coloniákat alapítottak volt, telepeiből csak ritkás romok maradtak fenn. Egy nagy erdős kerület, melyet a magyarok maiglan is Erdélynek, a rumének Ardealnak neveznek, töltötte be azt a nagy öblöt, melyet kelet felől a Kárpátok tág íve zár be. Azon a nagy térképen, melyet Honterus 1542-ben „Chorographia Transylvaniae“ néven adott volt ki (Johannes Honterus Ausgewählte Schriften von O. Netoliczka, Wien und Hermannstadt, 1898.) „Land vor dem Walde“ (erdőn inneni föld) a Maros és Küküllő összefolyásától délre, Nagy-Szebentől nyugotra áll, és a *Transylvania* még fennálló neve annak az emléket tartotta fenn, hogy az erdő kelet felől szinte a Marosig ért.¹ Csak lassankint jött divatba a „Siebenbürgen“ név, jelentése nem egészen biztosított, mert IX. Gergely pápának 1231-iki bullájában csak 5 várról van szó, melyeket a német lovagok a II. Endre ajándékozta Barca vidéken építettek állítólag, míg a későbbi időkben 9 vár volt a Barcaságon. (Gross és Kühlbrand, Rosenauer Burg, 9. l.)

A nagy öböl délkeleti szögét elfoglaló Barcaság nagy részét a mai felfogás szerint tó borította volt, melynek lefolyása az Olt folyó irányában haladt. Jelenleg még a Barca folyó eredt innen. A történetelőtti kultúra e medenczének tehát csak a széleig érhetett; erre később vissza fogok térni. Míg tehát a küzdő ellenség nyugton volt, a telepések zavartalanul foghattak munkálkodásukhoz és honi

¹ Tévedés, mert Transylvania (előbb Ultrasylvania) Erdőelve, Erdély neve magyarországi eredetű. Szerk.

módon élhettek. A „királyföld“ (fundus regius) falvaiban faházakat építettek, a XV. század közepe óta kőházakat,¹ de a mi nagyon jellemző, nem a németországi szász ház, hanem a frank „udvar“ mintájára.

A népviseletek mind szabásra mind a színek választására nézve még most is sok hasonlóságot mutatnak a westphaliai paraszt viselethez. Csakhogy sokkal gazdagabb, a mi megfelel a keleti kereskedelemmel megszerzett és jobban megőrzött jómódúságnak. Különösen a nők ünnepi viselete nagyon értékes: ezüst, sőt arany, gyöngy és drágakő dúsán alkalmaztatnak. Az egyes elemek tüzetesebb elemzése az idegen divattal való sokféle viszonylatot mutatna, de az a lehetőség sínes kizárva, hogy egyetmást magukkal hoztak a bevándorláskor. Így nevezetes a fémlemezkből álló pompás öv, melyet lazán viselnek a derék körül, tényleg ó német övekre emlékeztet. Azonban én a rigai lett-észti kiállításon hasonló öveket jegyeztem meg magamnak (Verhandlungen, 1896. 494. l.) és ép ilyeneket az Árpád-kori sírokból a budapesti millenniumi kiállításon (ugyanott, 499. l.). Ugyanebbe a kategóriába tartoznak a nagy, igen értékes boglárók, melyeket a mellen viselnek. (Schuller i. h. 19. s. köv. l.) A brassai ünnepnapokon ez ékszer hatalmas példányait láttam egy gyönyörű albumban, melyet Copony úr szívességének köszönhetek, kiemelkedő dísz ez minden korú és állású nőknél. Alapalakjuk egy egyszerű, kerek, középen laposan előredomborodó és átfurt korong, melyet már előbb Finn- és Svédországban láttam mint igen gyakori dísz. Hogy ezen díszítés nyomát melyik irányban, kelet vagy nyugot felé kellene követni, azt most nem feszegetem; mindenesetre már korán megtaláljuk római és bizánczi ábrázolásokon.

Nagyon kecsesítő volna, hogy a szász község szociális és polgári intézményeiről is beszéljünk; e községek számtalan régies és erősen meggyökeredett sajátságokat mutatnak, így nevezetesen a fi- és nőtestvéri egyesületekben (Bruder és Schwesterschaft) és a szomszédságban formulázottan előírt czikkelyekkel és rendszabályokkal; ez intézményeknek erős demokratikus alapvonását s élesen elhatárolt jogi jogosultságát igen jellegzetesen megmagyarázza egy kis értekezés (Unser Herr, der Hann), melyet Fronius Fr. lelkész tett közzé (Bilder aus dem sächsischen Bauernleben in Siebenbürgen, Wien u. Hermannstadt, 1885. 209. l.) a melyre különösen felhívom a figyelmet. A tovább fejtegetésről le kell e helyt mondanom, hogy még Brassórol és Honterusról mondjak el egymást.

Brassó, a Barcaság keleti határán, a határhegységnek épen tövében, mind történeti, mind politikai tekintetben nagyon előtérbe lép Nagyszeben mellett, mely az administratív hatóságok székhelye

¹ Gustav Schuller, Der siebenbürgisch-sächsische Bauernhof und seine Bewohner, Hermannstadt, 1896. 4. l.

volt. A közvetlen hagyomány nagyon keveset őrzött meg a város előtörténetéből, de mégis félreismerhetetlen nyomait találjuk újabbi benépesítésének.¹ Brassó környékének két különböző pontján találunk ilyen nyomokat: az egyik a „Czenk“, a délkeleti előhegység e 961 m. magas csúcsa, melyen 1896 óta millenniumi emlék áll. Felteszik, hogy itt építették a német lovagok a Brassovia-várat; s még a mult század közepén állott itt 9 torony és hatalmas falak, melyek tágas tért foglaltak be. Ide menekült 1421-ben a lakosság a betörő törökök elől és visszaverte azok ostromát. De már 33 évvel később Hunyady János lebontatta a várat és köveit a város falainak kiépítésére fordította. Ott e tájékon közelebből agyageserepeket találtak és egy orsó-részt, ezeket egy különben nem bizonyított római erődítésre vonatkoztatták. — A másik pont a város északnyugoti részén levő forráshegy, melynek csúcsát egy hatalmas, köralakú földhányás vette körül, s e körül a sziklába vágott mély árok volt. Ide menekült 1421-ben II. Murad szultán betörésekor a tanács a lakosság egy részével, de a törökök bevették és feldúlták a várat s rabságba huzelták az összes ostromoltakat. A hagyomány azt jelenti, hogy régebben a forráshegy alatt az úgynevezett Ó-Brassó terület el hosszú nyelv-alakban; itt áll még a Bertalan-templom, tisztes épület, melynek erős tornyai védekezési berendezések voltak, mely azonban egyébként nem volt templomvárnak építve.

Időközben nagyon megerősítették Brassót. Számos bástya és egy hatalmas kőfal, mely maiglan fennáll, lehetségessé tették a vitéz helyőrségnek, hogy a polgársággal egyesülten visszaverje a tatárok, oláhok és törökök legtöbb betörését. A mit máshol a templomvárak tettek, az itt úgyszólván egész városra volt átruházva, a polgárság olyan kitűnően volt felszerelve és begyakorolva, hogy a legrövidebb idő alatt szembeszállhatott az ellenséggel. Alkalom adtán ez a várostól nagyobb távolságban is megtörtént, váltakozó sikerrel ugyan, de a lakosság mégis erkölcsi felemelésére és férfias nevelésére szolgált.

E lakosság közt született Honterus² Brassóban 1498-ban. Atyja, jó módú tímár, gondosan neveltette a plébániai iskolában. 1515-ben Bécsben az artium facultásba iratkozott be; 1522. baccalaureus lett és 1525-ben magister tanítóképesítéssel. 1530-ban Krakóban előadásokat tart a latin grammatikáról, s maga is előadásokat látogat még. Ott jelent meg 1530-ban első könyve, egy latin nyelv-tan, s ugyanabban az évben, a mi különösen érdekel bennünket, a

¹ Das sächsische Burzenland. 20. l. — F. W. Seraphin, Kronstadt zur Zeit des Honterus cz. ünnepi iratból: „Aus der Zeit der Reformation.“ Kronstadt 1896. 296, 309. l.

² Eugen Lassel, Johannes Honterus „Aus der Zeit der Reformation“. 385. lap.

Rudimentorum cosmographiae libri du. ¹ Ezzel a humanisták sorába lépett; ezeknek fővárosába, Baselbe ment 1530-ban. Ott adta ki Erdélynek maga rajzolta térképét. ² Minthogy maga a fametszés mestere lett, a térképnek nincs más hibája, mint a mit maga követett el eredetileg. Tisztelettel elhalmozva tért vissza 1533. szülővárosába, s ezt nem is hagyta el többé. A köztisztelet csakhamar feléje fordult. De 9 éven át még nyugton maradt. Brassóban nyomdát állított, az elsőt az országban, s az első könyv, mely innen kelt ki, görög grammatika volt. Ezt nemsokára egész sora követte a latin és görög classicusoknak; köztük Ágoston egyházatya is. Életírója az 1539. évet nevezi humanistikus írói és tanítói pályája tetőpontjának. E tevékenysége önkéntes és egész önzetlen volt. Ezért nemcsak tanulni vágyó ifjak seregettek köréje, hanem sok férfi is, közöttük a város legtekintélyesebb polgárai, nevezetesen Hirscher Lukács is, kit egymásután tizenkétszer választottak volt városbíróvá, s kinek özvegye, Apollonia emelte a most is teljes üzemben levő brassai árú-házat. Így Fuchs János is, ki 1540-ben választatott bírónak s kivel Honterus megkezdte és végrehajtotta az egyház és iskola reformálását. 1543 október havában kezdték az evangélikus misét mondani. ³ Ugyanazon évben jelent meg a „Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis provinciae“, 1545-ben a kis katekismus és 1547. a „Kirchenordnung aller Deutschen in Siebenbürgen, gedruckt zu Kron in Siebenbürgen“. De már 1544. választotta meg lelkészül Honterust a brassói község, és nyitattott meg a Honterus-gymnasium. ⁴ Innentől fogva minden zavar és erőszak nélkül ment végbe az ország reformálása. Ennek további fejtegetése a magam elé tűzött feladaton kívül áll. A ki érdeklődik e dolog iránt, a szükségeseket megtalálja az említett életrajzírónál. Arra szorítkozom, hogy idézzem szavait: „Brassóból indult ki akkor a szász nép egyháza és ezzel együtt új nemzeti egyesítése is Endre király szavának friss újjáélesztése: Unus sit populus.“

A magunk számára ki akarom emelni, hogy sem a chorographiában, sem a cosmographiában legkisebb nyoma sincs az olyan gondolatoknak, a melyenek minket töltenének el hasonló elmékedéseknél; semmiféle ethnographiai érintés nincs azokban. Ezzel szemben figyelemre méltó, hogy a térképek legelőször említik Amerikát, ⁵ még pedig e néven, és rajzát is adják, ⁷ míg a szövegben

¹ Új kiadás latin hexameterekben nyomtatott Brassóban, 1541.

² Lassel, i. h. XXVI. és 395. l.

³ Id. helyen, 421. l.

⁴ Ugyanott, 423. l.

⁵ Ugyanott, 429. l.

⁶ Johannes Honterus, az i. h. 146. l. (Amerika itt az Insulae oceani et maris közt áll, még pedig in occiduo, Spagnolla et Gades mellett.)

⁷ Ugyanott 152 l. Universalis geographiae Typus. (1530.)

nines erre vonatkozó megjegyzés. A térkép azon helyén, a hol a név be van írva, a félteke nyugoti részén több kisebb sziget mellett egy hosszú és keskeny félsziget látható; e kép némileg emlékeztet az arktikus terület modern ábrázolására. A humanismus ugyanis még nem rendelkezett oly biztos ismeretekkel, a melyeknek nekünk állanak rendelkezésünkre. De Honterus szelleme a modern szellem volt, és ebben az értelemben az ő alakja mint velünk congenialis emberé áll előtünk.

Az érekszobor, melyet neki a brassai főtemplom mellett emeltek és melynek leleplezése vasárnap, szeptember 21-én történt meg, az elhatározott reformátor szilárd vonásait és szigorú arcát mutatja. Földink, Magnussen Harro úr, a ki feleségével együtt részt vett az ünnepélyen, értette, hogyan kell a „szász nemzet“ tartós emlékezeté számára méltó és hatásos képet alkotni. Az az általános lelkesültség, melyet hatása keltett, bizonyára tartós lesz. Vajha sohasem veszne ki e népből az érzet azon egységes alap iránt, melyen ez érzet kifejlődött.

A városi plébánia templomot, az u. n. fekete templomot, a szakértők XIII. századbéli kései gót esarnoktemplomnak tekintik¹ és abba az időbe helyezik, midőn Ó-Brassó megszűnt a város közép-pontja lenni. Engem érdekelt, hogy a déli hosszoldalán számosat találtam az ismeretes rovás- és esészealakú mélyedésekből (Rille és Näpföhen), különösen egy kisebb, a torony felé tartó ajtó körül van roppant sok, igen széles, tátongó rovás, melyek különböző irányban vannak a homokkőbe vágva. Ép így az északi hosszfal keleti részén, szintén számos jó széles, de már nagyon elkopott. A keleti végén csak felszínes rovások vannak, de itt az alépítés nagyjára meg van újítva. Csésze alakú mélyedéseket az utóbbi helyeken alig találtam; a nagy faragott kövek az ismert gödröcskéket mutatták, melyeket a kövek felhúzásánál használtak. Hozzá teszem, hogy a segesvári hegyi templomnak, melynek bejáratánál kőből ülő padok vannak, déli oldalán sok, részben igen nagy esészemélyedés és oldalt hosszú és keskeny rovás van, ezenkívül még csak a talapzaton láttam igen kopott rovásokat. Az ottani evangélikus városi templom déli kapuzatán is vannak homorodások és rovások.

A mi a templomtornyokat illeti, ezek a legtöbb helyen magasak és hegyesek, gyakran hagyma-alakú közbeiktatásokkal vagy több emelettel.

Erdély történelemelőtti régiségeinek tanulmányozása még kezdetleges állapotban van. A Barczaság különböző helyein ástak ki

¹ Ernst Kühlbrandt. Die evangel. Stadt-Pfarrkirche A. B. in Kronstadt. 1. füzet. Brassó, 1898. S. 1.

mammut-csontokat, a brassói forráshegyen orrszarvuak állkapcáját is,¹ továbbá szerszámokat esontból (vakaró, lyukasztó, ár, tű, tőr) és kőből (bárd, kés, lándzsa és nyílhegy), de agyageserepeket és egész edényeket is, a legrégebbek korong nélkül készültek. A holtvényi határban egy földművelő agyagásás közben 2 lábnyi mélységben urnára talált, melyben nagy türkisz kő volt. Bertalan előtt 1·5 m. mélységben 2 m. hosszú falat találtak tört kövekből, vakolat nélkül, mellette nagy kevéssé égetett fazekakat oldalt csapokkal; egyikben lófogak s emberi koponya töredékei voltak;² továbbá kis tálacsák és fazécserepek. Egy szomszédos helyen bronz fibulát és egy óv (?) lemezeit, emberi fogak mellett. Prázmárt az agyagba 46 cm. hosszú bronz kardot, két lándzsa-hegyet és egy celtet. A feketehalmi hegyen egy 8¹/₂ font súlyú öntött bronz(?)-háromlábót. A jelentés e leleteket a gétáknak és dákoknak tulajdonítja.

Római régiségeket igen fontosokat, kiváltképp érmekeket sorolnak fel.³ Igy 200 ezüst denárt, melyekből egyesek a III., legtöbbje a I. Kr. utáni századba valók. Azt mondják, hogy részben barbar verést mutatnak. Miután Aurelianus császár 271-ben a római telepeket Daciából Moesiába helyezte át, jöttek a népvándorlás hordái 360 a nyugoti gótok jelentek meg rövid időre. Tudósítónk a Piatra-ossai (Buzeu, a rumén határ tövében) híres aranykincsét Athanarich királylyal hozták kapcsolatba. Ugyanebbe az időbe teszik azt az arany leletet, melyet 1888-ben a Barzaság közelében, Kraszna mellett a Bodza-patak mentén, Háromszék megyében találtak. Ez a vidék igen gazdag volt arany leletekben. Krasznaival szemben, Czófalva mellett 1840-ben 4 arany kézi bárdot, több phalerae-t, egy láncz végét, gyöngyöket, egy zabla részét s 22 lat nehéz arany lemezt találtak. Ezután a Bodza-patak mentén Pietrosa következik, s a hadászati úton, mely Szitabodzából kiindulva a hegyháton visz át, a Kraszna erdőben 1887 czigányok kavics tördelésnél egy nedves hegyoldalban pecsétviasz rud nagyságú 9 aranyrudacsákára találtak; egy paraszt tovább ásva még 3 darabot lelt és később még 3 darabot merült fel; összes súlyukat 6 kg-nál többre becsülik. A rudakra két római pénzverő hivatal bélyege van rányomva, kettőn képbélyeg van: az egyik három császár mellképét mutatja (I. Valentinianus, Valens és Gratianus) a másik Sirmium városi istennőjét. Ezek szerint a Kr. utáni 367—378-ik évek határozottak meg a lebélyegzés idejéül.⁴

Kapcsolatosan megemlékezem a nagyszebeni Bruckenthal múzeum díszdarabjáról: 5·5 cm. magas 144 gr. súlyú aranyesésze

¹ Das sächsische Burzenland, 2. l.

² Ugyanott, 3. l.

³ Ugyanott, 6--8. l.

⁴ Das sächsische Burzenland 10. l.

két füllel, dudorokkal és egymásba írt körökkel ékítve.¹ Szintén kavics bányászásnál találták a Küküllőben Magyar-Bényén és a kelta korszaknak tulajdonították. Minthogy ugyanazon múzeumban u. n. szivárvány tálaeskákat² is őriznek, ezen időmeghatározás fölött még vitatkozni lehetne. Valószínűleg sokkal régibb a Nagyszében melletti szent-erzsébeti bronz-raktárlelet,³ melyre egy paraszt ember 1870-ben talált a mezőn szántás közben. Volt benne egy rövid kard forrasztási lyukakkal, de nem a különben gyakori sáslevél alakú, több kétélű törpenge, levélalakú lándzsák és hajítódárdák, celtek és csatabárdok, nyílhegyek nem, de sarlók, két oldalt fogas kis fűrészlapok, vésők, tokos vésők. Különösen kiemelnek egy sulyos, 6 élű, egyenes, lefelé élesen csúcsosodó tárgyat. Továbbá gyűrűk és karpereczek, fülönfüggők, bronz gyöngyök, gombok, díszűk és egy spirális tekeres. Ezekkel együtt nagy tömeg olvasztott nyers érczet is gyűjtöttek, melyet elemzés útján nyers réznek, ezinek és réz meg ezin keveréknek ismertek fel. A vas teljesen hiányzott. Az egészet joggal tartják valamely műhely inventariumának. Melékesen megemlítek még ugyanezen múzeumban 6—7 bronzbuzogányt.

A segesvári múzeumban (igen futólagos) feljegyzéseim szerint egy udvarhelyi⁴ leletből láttam 3 gyűrűt: egy aranyból font gyűrűt, egy másikat szintén aranyból fonva visszahajtott véggel és egyet, mely a keszthelyi leletekre emlékeztet. Ugyanott láttam La Ténetypusú gombos gyűrűket, váltakozva haránt állított élű rézbaltákat és számos durván csiszolt, részben furt kőporólyt furócsappal; hasított, vezetóm dr. Kraus F. szerint importált tűzköveket is. Különben a Bruckenthal-múzeumban is igen szép réz tárgyak vannak, különösen megjegyeztem magamnak 3 kisebb baltát a nyelvnyílás mellett lenyúló részszel. Egy még egészen nyers egyszerű, hátul nagy nyéllyukakkal ellátott balta kora kétségesnek látszott előttem (bot-fogantyú?)

E töredékes megjegyzésekből elég biztossággal kitűnik az, hogy Erdélyben már igen régi időben,⁵ s már a vaskor, valószínűleg még a bronzkor előtt emberi lakói voltak. Mely időktől fogva illeti a lakókat a dáciai (dák) név és kiket lehet közülök valami thrák (illir) őslakossághoz számítani, azt egyelőre nem vitatjuk. Azonban az összes ismert leletek, melyekben nemes érczek fordul-

¹ Csaki, Skizzen zu einen Führer durch das Baron Bruckenthal'sche Museum. Nagyszében, 1895. 144. l.

² Ugyanott, 109. l.

³ Ugyanott, 63. l.

⁴ Némely szerző e helyet Attila lakóhelyének tartja.

⁵ Török Aurél úr A. Herrmann, Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn. Budapest. 1893. 123. l.) Magyarországra nézve tagadta, hogy volnának biztos bizonyítékai a diluvialis ember ottani lételének.

tak elő, bizonyára vagy a római, vagy a népvándorlási korba tartoznak. Az a feltevés kínálkoznék, hogy az északnyugoti hegységekben űzött bányászat kezdetét még a római kor előtti időkre tegyék; de olyan jeles műdaraboknak, mint a milyeneket főképp a Bodza-melléki leletek mutatnak, aranyból való előállítására a magasabb műveltségű népek hatása nélkül nem érhető. Némely bronzlelet, mindenek előtt a szent-erzsébeti nagy raktárlelet, nyugoteurópai helyekre, európai kereskedelmi útakra való gondolatot ébresztene fel. Vajon elégséges-e az, hogy kelta befolyásokra vezetik azokat vissza, azt a további kutatásnak kell kideríteni. E kérdésre nézve megfelelő régi lakóhelyek felfedezése volna kívánatos.

Egy ilyen helyet, mely régebb idő óta lett ismeretes Torma kisasszony által s melyről Voss A. úr több ízben¹ értekezett társaságunkban, meglátogattam, a kisasszonytól vezetve és Kraus és Herrmann A. úrtól kísérve. Erdély szélső nyugoti határától nem messze van ez Szászvárosnál, a Maros bal partján, nagyon termékeny és sok római maradvány által jelzett vidéken. Dévától északra a trachit-hegységben még most is üzemben vannak a nagyági aranybányák. Szászváros mellett a történelem előtti telepedés számos nyoma van a felszántott partvidék talajában szétszórva. A régi alluviaális térszín itt mintegy 15 m. magasságban van a hatalmas és erősen hullámzó folyam felett, mely folyton ragadja a partról lezuhanó földtömegeket. A folyam felőli martot agyagedények és kőholmik tömege borítja. Ez az a hely, a hol időnkint égetett agyagból való bálványképek és nagyobb edények töredékei találhatók. Voss úr kimutatta, hogy e töredékek egy részének nagy hasonlósága van a butmiri (Szerajevó mellett, Boszniában) híres munkahelyről származó leletekkel. Torma kisasszony nagy szívességgel megnyitotta nekem múzeumát, mely lakóházának egy egész emeletét foglalja el. Minthogy ő maga terjedelmes kiadványt készített elő, sok ábrával, én itt csak annak a megjegyzésére szorítkozom, hogy ez a telep bizonyosan a neolith korszakba nyúlik vissza és e kormeghatározás számára tömegesen nyújtja a meggyőző bizonyítékokat. A magántulajdonban levő, meglehetősen terjedelmes terület gazdasági megművelése természetesen megnehezíti a tüzetesebb kikutatást, mely annál sürgősebb, minthogy a bővizű, áradáskor gyakran megdagadt folyam minden évben több és több földet bont le. És nem nagyon távoli időben a helynek teljes elpusztítása előre látható. Ez olyan pont, mely az Erdélyben és Magyarországon oly sikeresen működő tudományos társaságoknak, ha nem magának a kormánynak, a beavatkozását a tudomány fontos követelményének mutatja. Különösen a Nagyszébenben olyan tevékenyen működő erdélyi honismertető egyesület és természettudományi egyesület figyelmét hívnám fel erre.

¹ Verhandlungen, 1895. 125. 1.

Szászvárosról, hol éppen vásár volt s hol a falusi nép festői ruházatában egy élő viselet-múzeumot mutatott be, indúltam hazafelé. A Brassóból való útazásom utolsó részéből meg akarom még említeni, hogy a templom kastélyok egész a határig tartanak. Egy ilyen áll még Kaczában, egyik legnyugotibb német telepen, Kőhalom és Szászváros közt; a vasútról látható, meredek sziklán álló, tekintélyes kőhalmi vár, (németül Repe, a latin rupe-s-ból) azonban Kraus úr értesítése szerint olyan parasztvár, mint Rozsnyó, tehát tisztán stratégiai alapítás. Vezetőm a nagyszzebeni vidékről analogiákul említette a szelindeki, kisdisznódi várat, a Landskrone-várat, s mint utolsót Dévát (szászúl Dimrichs-, Dietrichs-(?)burg). A brassai vonalon van Erked és a szomszédos Derzs román stílu templommal, mely a szász templom-kastélyok módjára erős várfallal és egy sor bástyával van ellátva.

Az is érdekes lehet, hogy Segesvár piacán még gabonavermek vannak, melyek a gabona eltartására szolgálnak (silos). Az tett engem figyelmessé rájuk, hogy nagy fedőkő zárja el, melyet ráerősített bogos kötéllel lehet felesavarni. A piacon tolongó igen nagyszámú falusi lakosság közt feltűnt nekem nem kevés törpe termetű egyén. Nem tudhattam meg biztosan, vajon cigányok e vagy oláhok, de Nagyszebenben is láttam hasonlókat, gyakran eretines volt a megjelenésök.

Elnyomok néhány, nem egészen tárgyunkhoz tartozó megjegyzést és arra szorítkozom, hogy még egyszer megemlékezzem arról a mély érzésről, melylyel elváltam ez országtól s az emberektől. Ha nem említem meg mindnyájokat, kik előzzékenyen segítségemre valának, ez azért történik, mert igen sokan voltak. Arra szorítkozom tehát, hogy még egyszer kifejezzem benső hálámat Copony M., Obert és Kraus uraknak. Kérem ezeket, hozzák földieiknek tudomására szíves üdvözetemet! ¹

¹ Virchownek, a hírneves német tudósnak, erdélyi impressioiról beszámoló e jelentésén, némely tárgyi tévedés mellett, megérik itt-ott az egyoldalu informatio. Így pl. a helységek hivatalos magyar nevének megállapítását illető felfogásánál. A szász honismertető egyesület I. közgyűlésén Brassóban tartott magas színvonalú beszédében (L. az Erdélyi Múzeum, 1898. évf. 404. l.) maga Virchow is más állásponttól világította meg e tárgyat. Megemlítette, hogy a németek német névvel cserélték fel sok község régi szláv nevét. (Virchow neve is szláv eredetű.) A mi pl. a különösen kiemelt Brassót illeti, ennek német *Kronstadt* (latin Corona) neve csak azután keletkezett, miután a német lovagok a Barcaságból (1224) kiűzettek s a tartomány a *korona* birtoka lett. De még ezután is, mint előbb volt, latin és *német* oklevelekben is megmaradt a *Brassó* (Barso, Barasso) hivatalos név használata. Szerkesztő.

IRODALMI SZEMLE.

Madách Imre.

Madách Imre élete és költészete. Képekkel. Irta *Palágyi Menyhért*. Budapest. Athenaeum. 1900. Ára 3 frt 50 kr.

Madách Imre élete és életének viszonya költői munkásságához a magyar irodalomnak leghomályosabb és legkevésbé ismert kérdéseihez tartozott. Pedig ez az élet és ez a költészet tele van a legérdekesebb kérdésekkel, melyek az irodalom-történetíró és lélekbúvár kíváncsiságát és tudás vágyát egyképen izgathatják. Mennyire feltűnő és magyarázatot követelő pl. már csak az az egyetlen körülmény is, hogy Madách költői működésének közepe nincsen. 1843-ban bocsát ki egy *Lant-virágok* című kis füzetet, a mely a Bajza-féle szoba-költészet ízlésének csillagában fogant lyrai költeményeket tartalmaz, s a második mű, melylyel Madách a nyilvánosság elé lép „*Az ember tragédiája*“, 1861-ben. Mi magyarázza meg e hallgatást, mi hidalja át azt az ürességet, a mely a költői pályafutásának e két pontját összeköti; azokban a drámai és lyrai művekben, melyeket Madách e kettő között írt, de ki nem adott, hol találhatók meg a fejlődés pontjai, hol vannak azok a fokok, melyeken a szellem áthaladt, míg az egyéni költőtől az egész emberiségnek philosophikus mélységű költője lett? Ezek a kérdések és még sok más várják megoldásukat attól, a ki Madách Imre életének megírásához fog, hogy azokról a nehézségekről, melyek *Az ember tragédiájának* magyarázásánál felmerülnek, egyelőre ne is szóljak.

A Madách-irodalom, mely már elég szép kis könyvtárra rúg, majdnem kizárólag a fő mű magyarázásával, fejtegetésével, méltatásával foglalkozott, az egyéb művekre alig volt tekintettel, a költő életére pedig jóformán nem. Madách életéből a legkimerítőbb értesülést mindeddig Bérezy Károlynak a Kisfaludy Társaságban mondott emlékbeszédéből meríthettük, melyet Madách házasságára vonatkozólag Palágyi Menyhértnek a Hét 1890-iki évfolyamában megjelent cikkelye egészített ki. Ez a cikk Palágyit úgy tűntette fel, mint Madách életének intim részletekig alapos ismerőjét s így irodalmi körökben várakozással és érdeklődéssel fogadták az új Madách-életrajzt Palágyitól.

Palágyi könyve, melynek érdekességét nagyban emelik a végéhez csatolt levelek, okmányok, két nagy részre oszlik. Az első a költő életét rajzolja meg születésétől egész haláláig, nagyobb részt új adatokkal, gonddal és szeretettel. Madách alakja megelevenedik Palágyi tolla alatt, tanúi vagyunk szomorú és szerencsétlen életének, mely külső mozgalmal eseményekben sem szűkölködik, de lelki válságokban, benső küzdelmekben gazdag igazán.

Megismerteti Madáchot az embert a legapróbb és legbizalmasabb részletekig, de e mellett nem téveszti szem elől, hogy irodalomtörténetíró előtt az életrajznak csak akkor van igazán értéke, ha ama szöveg megvilágítására szolgál, melyet a költői művek alkotnak. Az életrajz nem cél, hanem csak eszköz, a költő műveinek és lelkének megvilágítására; Madách szülőföldjének hegyes-völgyes hullámzó volta lyrai költészetében tükröződik. (12 lap); a Madách-nemzetség történetét csak arra használja fel, hogy költőnkben egynéhány jellemvonást megvilágítson és így tovább. Azok az adatok, melyekkel házassága történetét deríti ki, ép annyira újak, mint a mennyire érdekesek. Éles szemmel deríti fel azt az észre is alig vehető eltérést, a melylyel Madách pályája Pestről eltávoztakor elhajlik, a mely kezdetben alig tűnhetett fel olyan fontosnak és messzehatónak, a minőnek most látjuk. Megfejté pedig avval, hogy elibénk állítja Madách érzékeny és büszke lelkét, melyből kicsinyes hiúság, becsvágy, önzés mind távol állottak; mint vezeté az a homályos vágy, mely Aranyból színészt és képfaragót, Petőfiből színészt és katonát csinált, Madáchot előbb a megyei közléthez, majd ettől megundorodva, mint akarja lelkének minden vágyát beléfulasztani egy boldog házasság és családi élet nyugalmas tavába, majd pedig, mint támad fel családi katastrofájá után elemi erővel ez a kielégített után sóvárgó költői lélek, a mely kitörés eredménye, hogy csak a legjelentősebbeket említsük, lyrájában *A halál költészete* című sorozat s *Az ember tragédiája*. Megmutogatja és bebizonyítja Palágyi, hogy Madách nem csak a legnagyobb magyar drámaköltő, de mint lyrikus is a legkiválóbbak közé tartozik.

A mű második része, a mely *Összefoglalás* címet visel, Madách költészetének, de különösen *Az ember tragédiájának* magyarázatával foglalkozik s itt is új úton halad. Ha a Madách irodalom mindedig talán egyetlen kérdést sem döntött el határozottan, annyit kétségtelenül elért, hogy a legjelentősebb kérdéseket tisztán és határozottan előtérbe állította. Ilyen még mindig megoldásra váró kérdései *Az ember tragédiájának*: az az ellentmondás, a mely szerint az egyes történeti színek határozottan pessimistikus felfogása és színezése, és a a költemény utolsó színe a maga optimistikus kihangzásával egyenes ellentétet alkot; ilyen továbbá a történeti színek tartalmát tevő anyagnak a kiválasztása, s a szempont kérdése, a mely ezen kiválasztásnál a költőt szükségképen vezette; ilyen a költemény viszonya a világ-

irodalom többi ilyenemű alkotásaihoz, s a mi evvel a legszorosabban összefügg, a költői eredetiség kérdés; ilyen Madách világnézetének a megconstruálása, s még sok más, melyeknek felsorolása túlnőne ez ismertetés keretén.

Palágyi érinti minde kérdéseket s megoldásai ép oly újak, mint meglepők. A módszer, melylyel a költemény magyarázatához fogott, két sarktételeben foglalható össze: az egyik, hogy *Az ember tragédiájában* Madách minden eddigi alkotását összefoglalja, a másik, hogy *Az ember tragédiája* nem egyéb, mint Madách életének történelmi nagy jelmezekben kivetített képe, hogy az egyes színek a költő egyes határozott életeseményeinek történelmi nevekbe bűjtatott képmásai, megfelelői. Így például Palágyi szerint az időjósító, horoscopot csináló Kepler nem más, mint a Csesztván gazdálkodó s a megyét mint fő-szalma-kommisszárius szolgáló Madách Imre. Rudolf császár udvara mögött meg ott lappang nemes és vitézlő Nográd megye (175); így a Dantonná váló Keplerben a szabadságharcz befolyása alatt csesztvei idylljéből ébredő Madách Imrét kell értenünk; úgy hogy a rabszolgáit felszabadító Pharao mögött az előjogairól lemondó magyar nemesség rejtőzik; a phalanster jelenet nem egyéb, mint a Bach-korszak parodiája; a Miltiades jelenet demagogjai a nógrádi megyegyűlés benyomásai; hogy a tragédia négy első színében tanúsítja Ádám a legfőbb cselekvő erőt, míg azontúl inkább szemlélődő természetű, annak nyitja egyszerűen az, hogy a négy első színben Madách a saját fiatal tettvágyó esztendeit szemlélteti, míg az utóbbiakban férfi korát. És így tovább. S mindezt Palágyi szerint Madách *tudatosan* tette.

Ezzel az eljárással Palágyi egy kérdést, a történelmi színek kiválasztásainak kérdését, melyet Morvay az egyéni rokonszenv semmitmondó szavával akar elűtni, megoldani vél.

De hogyan?

Gondoljuk el, mit foglalnak magukban a Palágyi szavai. Pl. Madách nem azért vitte bele az athéni demagogokat, mert azok a görög életre nézve jellemzetesek voltak, mert a nép ingatagságainak megszempléltetésére szüksége volt rájuk, hanem *azért*, mert a nógrádi gyűléseken látott és hallott olyanokat. A Palágyi érveléséből az következik, hogy ha a nógrádi gyűlésen nem lettek volna olyan alakok, az athéni színben sem lennének. Vagy a phalanster a Bach-korszak képe. De hiszen a tudományos félszégnek ez a torzrajza már jóval Bach előtt megvolt Fouriernál. Nagyon alantjáró, szatócs-képezetnek kell annak lenni, a mely ily módon alkot, s nagyon helytelen nézeteinek a költői subiectivitásról annak, a ki ebben hinni tud. Nem is szólva e magyarázat ki nem elégítő voltáról, mert ha egyszer elfogadjuk, hogy az egyes jelenetek a költő életének részletei, akkor ezt következetesen minden jeleneten végig ki kellene mutatni. Már pedig a Sergiolus jelenetben, a londoni vásárban, az eszkimó jelenetben erről még Palágyi szerint sem lehet szó.

Lehetséges, hogy mindezek a dolgok hathattak Madách képzeletére, mind a feldolgozásban, mind anyagának kiválasztásában. De hogy az egy Kepler jelenet Borbála jelenetét kivéve *ön tudatosan* ilyen kicsinyes számításokkal járt légyen el, ezt csak akkor tudnám elhinni, ha maga Madách bizonyítaná, s akkor is csak egy féltve őrzött, a költői teremtés fenséges voltáról teremtett illusziom rovására. Madách pedig abban a levélben, melyet Erdélyi Jánoshoz intézett, egyetlen szót erről nem ejt, a mit lehet a szeméremnek tulajdonítani, de hogy egyetlen akárminő homályos érzést sem tesz rá, ennek más oka, azt hiszem, nem lehet, mint hogy ilyesmi eszében sem járt.

Ha Az ember tragédiájának magyarázata ilyen irányba terelődik, azt hiszem, lesz nemsokára nekünk is olyan magyarázó könyvünk, mint *Louvier*-nek hirhedt *Sphinx locuta est* című Faust magyarázata.

Általában mi azt a benyomást nyertük, hogy Palágyi a Madách világnézetét átgyúrta, a maga gondolkodás módjához idomította, hogy utólrta az a végzet, a mely elől senki nem menekülhet, ha *a priori* gondolatokkal ül valami nagy költő tanulmányozásához: hogy nem a költő eszméit adja elénk, hanem a magáéit. Világos bizonyítéka ennek, hogy mást ne említsek, „Az eszményhit és anyagelvűség mérlege“ cz. fejezet.

De Palágyi könyve úgy is, a mint van, a *Madách irodalomnak* legérdekesebb terméke. Ha nem is oldja meg végkép a kérdéseket, még is absolut becsü és reméljük, hogy termékenyítő is lesz.

Kunfi Zsigmond.

Telegdi István élete és művei.

Irodalomtörténeti tanulmány. Irta: *Both Ferencz*, kegyesrendi tanár. Szeged, 1899. 8°. 179 l.

A XVI. század vallási küzdelmeiben érdekes és jelentős szerep jutott Telegdi Miklósnak, ki e század második felében a később megindult ellenreformáció előkészítőjének tekinthető.

A reformáció által meglepett róm. kath. egyház a század közepén mélyen érezte, hogy ha az elvesztett területen vissza akar valamit is hódítani, gyökeresen reformálnia kell a róm. kath. egyházat önmagában. Nem csak a magyar róm. kath. egyház érezte ennek a belső reformnak szükségét, de ez a szükségérzet hatotta át magát az egyetemes róm. kath. egyházat is. A III. Pál pápa által 1542. máj. 22-ére összehívott tridenti zsinatnak főcélja a róm. kath. egyház belső reformálása volt, mi által a szakadást talán még meg is akadályozhatónak gondolták. A már kétszer félbeszakított zsinatot IV. Pius 1562. ismét megnyitotta. A zsinat harmadik szakán I. Ferdinánd magyar király és a magyar főpapság képviselőiben hárman jelentek meg. Jellemző a magyar követek kiválasztása, melyből nem hiányzott az úrvacsora két szín alatt való kiosztá-

sának óhaja; ott volt, hogy a pápai udvart reformálják s a vizsályt előidéző fölmentvényeket ezután ne osztogassák. Ezeken kívül egész sorát terjesztik elő az egyház belső reformálását célzó kívánalmaiknak.

Telegdi az, ki a tridenti zsinat határozatainak érvényt szerez Magyarországon. Kevesen voltak az ő kortársai között, kik a belső-reform keresztülvitelére s ezzel az ellenreformáció előkészítésére annyira képesek és hívatottak lettek volna, mint épen ő.

Az itthon szerzett alapismeretek megszerzése után, a kor szokása szerint, külföldre ment: a krakkai egyetemre íratkozott be. Egy év elteltével 1558-ban visszatér hazájába s főpásztorra még ugyanazon évben pappá szenteli. Oláh Miklós esztergomi érsek korán fölismerete benne a buzgalmat és képességet, melylyel az ő reform-törekvéseiben nagy szolgálatára lehet.

A róm. kath. egyházra következett mostoha viszonyok után Nagyszombat és vidéke volt az a terület, hol a szűk térre szorított egyház vezetői lábaikat megvetve a visszahódítás munkájához szervezkedhettek. Bizony kevesen lehettek s nehéz volt ezt a kis területet is megóvni a reformáció hatásától. A hetvenes években — Telegdi értesítése szerint — nagy hatalmat vívtak ki maguknak Nagyszombatban és vidékén is. Később pedig — érseki helyettségére idején — keservesen panaszkodik a pápához írt levelében a magyarországi egyházi állapotok miatt. „A protestantismus napról-napra jobban terjed, félni kell tehát, hogy a katolikus vallásnak a neve is kivész. Félek, — mondja — hogy az egész nép el fog pártolni a római katolikus hittől, ha a főegyház letiporva tönkre megy“.

Ennek e tönk szélén álló egyháznak védelmezésében, ápolásában, erősítésében töltötte el Telegdi munkás életét. 1559-ben kezdi meg tevékenységét, mint a nagyszombati iskola tanítója. Ezt az iskolát Oláh Miklós érsek kiváló figyelmében részesítette s általában a katolikus tanügynek hatalmasan pártját fogta, mert jól tudta, hogy csakis az ellenfelek fegyvereivel veheti föl ellenük a harcot. Azonban a mennyire alkalmas egyént talált a fiatal Telegdiben buzgó terveinek kiviteléhez, annyira nem feleltek meg többi papjai a kívánalmaknak. Így tehát 1561-ben a jezsuitákat telepíti le Nagyszombatra s rájuk bizza az iskola vezetését. Telegdi azért tovább is a nagyszombati iskolánál marad. Sőt 1562-ben megkezdí irodalmi munkásságát is Canesius kátéjának lefordításával, illetve átdolgozásával.

Szerző ez átdolgozást összehasonlítva az eredetivel, arra a megállapodásra jut, hogy „kathekizmus nyelv tekintetben legjobb összes művei között. Mély értelemben fogja föl Canesius kathekizmusát s azon fölülkerekedve, lehányja róla a fölösleges sallangot, azért műve jobb, mint a Canesiusé... Mintha csak a magátét adná, annyira hatalmában van a Krisztusi tannak“. A huszonhat esztendő Telegdi „aranyos zománczát mutatja e mű“.

A jezsuitákat sok csapás érte új hazájokban, melyek közt legérzekenyebben érintette őket, hogy az 1567-iki tűzvész alkalmával rendházuk is a lángok pusztításának esett áldozatul. Ezután nem is maradtak tovább Nagyszombatban s még ez évben kivándoroltak. A nagyszombati iskola így ismét a káptalanra szállt, élén Telegdivel, Verancsics érseksége alatt. Nem kis feladat nehezedett tehát a fiatal Telegdi vállaira; a reformációtól áthatott nagyszombati polgárokkal szemben minden erejét latba kellett vetnie.

Nehéz munkái közben a nagyszombati polgárokkal kelt erős viszálya Telegdinek, majd becsületében támadták meg polgártársai, úgyanyira, hogy csakis nagybefolyású pártfogójának, az 1569 óta esztergomi érsekségre jutott Verancsicsnak közbenjárására sikerült elsimítani az elmérgesedett ügyet. A négy évig tartó keserű megpróbáltatás után sem lankadt Telegdi buzgalma, befolyása pedig az egyház ügyeinek vezetésében mindinkább növekedett. Verancsics kinevezi őt teljhatalmú érseki helyettesévé. Mint ilyen vezeti aztán ő süllyedt egyháza ügyeit Verancsicsnak 1573-ban történt halála után is, tizenhárom éven keresztül. Nagy akadályokkal kell küzdenie főként a protestantismus felé hajló Miksa uralkodása alatt (1564—76.) s miután elhalt nagybefolyású főpap elődjei segítségét is kénytelen volt nélkülözni. Önmagára volt hagyva egészen s mintha ennek tudata megacézolta volna izmait a protestánsok ellen vítt küzdelmeiben.

Legélesebben állott ő szemben Bornemissza Péterrel, a protestantismusnak Magyarország északnyugati részei leghatalmasabb védőjével. Telegdi munkás élete annyira összefüggésben állott a Bornemisszáéval, hogy ettől jóformán el sem választható. Irodalmi működése, annak célja és iránya is csak ezével összevetve lesz előttünk teljesen érthető és magyarázható.

Telegdi hatalmas táborral állott szembe s oly tüzes ellenfelekkel, minő Bornemissza volt, ki Semptérol egymás után intézte támadásait a katolicismus vára, Nagyszombat ellen. Támadó munkái nagyrészt itt jelentek meg. Telegdinek egyik kezével ezek ellen kell védekeznie, míg a másikkal egyháza zilált ügyeit rendezi. Pert indít Balassa János ellen, ki Bornemisszát Nagyszombatba vitte, sőt a protestáns lelkészeket pártoló főurakat ügyészei által az esztergomi egyházi bíróság elé idézte. Ha a legnehezebb viszonyok között ily erélylyel tudta képviselni egyháza ügyeit, a protestantizmushoz hajló Miksa halála után a róm. katolikus ügyre kedvezően változó viszonyok csak kezére játszottak. Miksa utódja Rudolf (1576—1608) buzgó katolikus fejedelem volt s mint ilyen erős oltalmazója a magyarországi katolicizmusnak is. Az Ausztriában ez időtájt megindult kath. visszahatás elősegíti a magyarországi hitsorosok ügyeit is. A kedvezőbbé vált viszonyok közt a róm. kath. egyház ügyeit vezető Telegdit 1579-ben kétszer is éri kitüntetés. Ez évben u. i. pécsi püspökké, majd királyi tanácsossá lesz és Zága falut kapja Rudoltól. Kitartó munkásságának elismerése volt ez. Mindezek-

hez hozzá kell számítanunk, hogy már XIII. Gergely pápa figyelme is Telegdi felé fordult. A király és pápa állott tehát oldala mellett, hogy csüggedő lelkébe bátorságot öntsenek.

Irodalmi működése 1577-től kezdve élete végéig szakadatlanul folyik. Ugyanez évben állította fel Nagyszombatban a bécsi jezsuitáktól megszerzett sajtót, mely a század végén felpezsdült kath. irodalomnak gyorsan működő gépe lett s a későbbi katolikus visszahatás talapzatát itt Nagyszombatban ezen a sajtón rakták le.

Telegdi azonban nem csak lehetővé tette sajtója által a szellemi mérközést, de példát is mutatott rá vitáirataival. Midőn Bornemissza 1577-ben kibocsátja „Fejtegetés“-ét Telegdi postillái és működése ellen: ez a „Felelet“-tel válaszol. Sok helyt apró dogmatikai kérdések felett folyik itt a vita s nem egyszer a személyeskedés sértő szenvedélyes hangja is belevegyül a tollharczba. A „Fejtegetés“-t csak Telegdi „Felelet“-éből ismerjük s a részletes czáfolat eléggé tájékoztat amannak tárgyáról is. Meggyőződhetünk belőle a két ellenfél nagy járatosságáról a szent tudományokban.

Telegdi „Feleleté“-t nyomba követte másik két kisebb terjedelmű vitatkozó munkája. Egyik az, melyben a pápát védi Bornemisszával szemben az antikrisztus elnevezés ellen; a másik pedig, melyben okát adja annak, miért nem veheti be Telegdi Miklós Luther Márton tudományát. A nyughatatlan munkásságú Telegdi 1583-ban új munkájával lepi meg paptársait. „Agendarius“-a volt ez, melylyel egységet és rendet óhajtott bevinni az istenitisztelebbe. Ily nagy irodalmi munka közepett kell vennie az ország ügyeinek intézésében is. A Dekreták és Corpus Juris Hungarici kiadásában is tevékeny része volt. Nagy irodalmi működése anyagi erejét felemésztette, mit Rudolf 1582-ben a sághi prépostság javadalmaival kárpótolt.

1585-ben leteszi a tollat a század két legnagyobb vitairója s Telegdi két évre rá, 1586-ban örökre elpihen. Nagyszombatba temetik el az általa kívánt egyszerűséggel.

Ebben a keretben mozog Both Ferencz munkája. Ő irodalomtörténeti tanulmányt ígér munkája címlapján, de ennél többet ad, mert a felölelt kor történeti képét nyújtja érdekes vonásokban. Ügyesen szövi be a rajzolt kortörténeti keretbe Telegdi munkás életének rajzát, irodalmi munkáinak, főképp vitáiratainak keletkezését vonatkozóan Bornemissza vitatkozó munkáira. Kiterjeszti figyelmét Telegdi nyelvzetetének ismertetésére, s a részletezés közben még Bornemissza felekezetiiségének jóformán vitás kérdését is eldönti: munkáinak dogmatikai nyilatkozatai s Telegdi vélekedése alapján öt Luther hívei közé számítja. A munkának nem csekély érdeme jó stylusa mellett nyugodt tárgyilagossága, mely által szerző a viszálykodó írók között az igazságos bíró személyében jelenik meg. A mű végén közli az író Bornemissza Péter elveszett munkájának: a „Fejtegetés“-nek töredékét is.

Szádeczky Béla.

A talmudfordítások története.

Kritische Geschichte der Thalmudübersetzungen aller Zeiten und Zungen. Von Dr. *Erich Bischoff*. Frankfurt a. M. 1899.

Mindazokra, a kik megszokták a talmudot valami titokzatos és hozzáférhetetlen sötétség műveül tekinteni, meglepetésszerűen fognak hatni jelen munkának sok utánjárással s nagy szorgalommal összegyűjtött, teljesen megbízható adatai, melyek a talmudnak majdnem négyszáz év óta különböző nyelveken készült nagyszámú fordításaira derítnek világosságot. Igaz, a több száz fordítás között nincsen egyetlen egy sem teljes, de e tény magyarázatát megtaláljuk egyfelől a talmud óriás terjedelmében, másfelől tartalmi és formai nehézségeiben, melyeknek leküzdése egy vagy néhány ember erejét messze fölülmúlja. Ehhez hozzájárul, hog máig sincs kritikailag tisztázott és rendezett kiadásunk e nevezetes műből; pedig a míg ilyennel nem rendelkezünk, minden fordítás megbízhatatlan alapon nyugszik. Szerző azt hiszi, hogy a német birodalom ráköltethetne a talmud fordítására és kiadására egy millió márkát, ha ugyan egy gazdag maecenás meg nem fogja előzni.

Érdekes, hogy görög nyelvű talmudfordítást már a 6. századból és arabs nyelvűt a 10. század végéről akartak kimutatni. Csakhogy mindkettő csupán azok képzeletében létezett, a kik bizonyos történeti adatokat félreértettek. Justinian császár (Novella 146) megtiltja a zsidóknak a misnának (a talmud alapvető részének) olvasását a zsinagógában; erre alapítják a misna görög nyelvű fordításának létezését. R. Abrahám ibn Daud beszéli (Szeder Hakabbala cz. művében, 1161, Toledo), hogy R. József ben Abithur a talmudról magyarázatot készített II. Hakem cordovai kalifának arabs nyelven. Csak a „magyarázat“ szót kellett helyettesíteni „fordítás“-sal s készen volt a talmud arabs versiója. Igazában legrégebb fordítása a talmud néhány részletének latin nyelven jelent meg Ricius Páltól (Talmudica novissime in Latinum conversa, Augsburg 1519). Ricius megkeresztelkedett zsidó, paviai tanár s utóbb Miksa császár udvari orvosa volt, a ki a császár parancsára a Reuchlin János és a kölni domonkosok között a talmud elégetése fölött kitört világhírű per alkalmából készítette szabadnak jelezhető fordítását.

De igazi virágkora a tudományos alapokon nyugvó talmudfordításoknak csak a 17. század közepe táján kezdődik s a következő század 30-as éveivel ér véget. Ez időre esik 5 teljes misnafordítás (melyekhez napjainkig még más 5 járult), köztük a hírneves Surenhuysen Vilmosé, a ki azonban szerző szerint legalább 26 idegen fordításból vett fel egyes részeket művébe, a mit lehetőség szerint titkolni igyekszik; ezeken kívül számos részletfordítás, túlnyomóan latin nyelven. Ez időben a keresztény, különösen protestáns theologusoknak, de olykor jogászoknak is, alapvető tanulmányaihoz tartozott a héber és rabbinikus nyelv és irodalom; de minthogy különösen a talmud tanulmányozása

leküzdhetetlennek látszó nehézségekkel járt, már Reuchlin óta szokássá vált, hogy a tudósok egy vagy több házi zsidót tartottak, a kiknek vezetése mellett vasszorgalommal adták magukat e tanulmányokra, vagy pedig, különösen ifjabb korban, a helybeli rabbi talmudi előadásaira jártak, együtt a zsidó bachurokkal. E széles körben elterjedt tanulmányok eredménye épen a jelzett talmudfordítások, melyeket e korban majdnem kizárólag keresztények készítettek és ama százakra menő értekezések és fordítások (l. különösen Grätz, Geschichte der Juden IX. kötet több helyén; Kohn, A szombatosok I. fejezet; Steinschneider a Zeitschrift für hebr. Bibliographie I—III. kötetében, 1896—98, Christliche Hebraisten című, még befejezetlen lajstromát), melyek között szép számmal vannak a külföldön járó magyarok munkái is. E tanulmányok voltaképi célja azonban majdnem mindig az ó- és új-szövetségi biblia tüzetesebb megértése volt, melyhez a zsidó régiségeknek, az új-héber és aram nyelv- és stílusbeli sajátságoknak és a zsidó szentírásmagyarázatnak a talmudi irodalomból merített ismerete szükségesnek mutatkozott.

Még nagyobb lendületnek indult a talmudfordítás munkája a jelen században, a mikor, különösen a zsidók részéről látnak nagy buzgalommal hozzá, hogy az oly sokat megrágalmazott könyvet fordításban megismertessék s ártalmatlanságát kimutassák. Keresztények már csak elvéve foglalkoznak e studiummal, a fordítók között szerző szerint hétszer annyi zsidó szerepel, mint keresztény. 3 teljes és néhány töredékes misnafordítás, valamint számos, a gemára egyes tractatusait felölelő fordítások mellett e században jelenik meg a palesztinai talmud egyetlen teljes fordítása francia nyelven Schwabtól (Paris 1871—89), agádai részei pedig németül Wünschetől. Ugyanő lefordította a babyloni talmudnak is agádai részeit, míg halálai részeket Rabinowicz francziául, Rodkinson pedig angolul adott ki. Legújabban Goldschmidt L. vállalkozott a babyloni talmud lefordítására teljes egészében. A Berlinben 1896 óta megjelenő munka azonban a kritika tetszését korántsem tudta megnyerni.

Hasonlíthatatlanul legtöbbször fordították le Áboth misnatractust (szerző 1541—1890. hatvannyolcz fordítást sorol fel), mely különösen szép erkölcsi tanításánál fogva vált népszerűvé. Mostanában minden zsidó imakönyvben található fordítása.

Érdekes a nyelvek összeállítása is, melyekre a talmud egyes részeit lefordították. Legelől áll a latin és a német, azután jóval hátrább következnek a spanyol, francia, angol, olasz, orosz, lengyel, román, svéd, hollandi, arabs, bibliai-héber és zsidó-német nyelv. *A magyart negyedik helyen* említi szerző, noha csak 4 fordítást nevez meg, ú. m. Rosenthal (Buda 1841.) és Deutsch (Pozsony 1865.) Áboth-fordítását, Klein Berakot-fordítását (1882; szerző tévesen említi a misna-fordítások között) és Krauss Derek-Erecz-fordítását (1895.). De nem tud Péchi Simon Áboth-fordításáról (1620—21, l. Kohn, A szombatosok 266. l.), a magam

és Hubernek talmudi szemelvényeiről, melyekhez legújabban (1899.) hozzájárult Fleisch, Gondolatok a talmudból cz. anthológiája.

Számos rövid szemelvény a legkülönbözőbb fordításokból, melyek közül szerző a Wünsche-félet és az Itzkowski kiadásában, Berlinben 1878 óta megjelenő, még be nem fejezett misna-fordítást tartja a leg-sikerültebbeknek és két régi hasonmás egészíti ki a tartalmas könyvet, melyet a talmud iránt érdeklődőknek melegen ajánlunk figyelmébe.

Dr. Eisler Mátvás.

KÜLÖNFÉLÉK.

Az Erdélyi Múzeum Egylet megnyitása negyven évvel ezelőtt.

(1859. nov. 23—25 én.)

Negyven évvel ezelőtt történt az Erdélyi Múzeum Egylet ünnepies megnyitása, melynek leírása egykorú kéziratomban így következik:

A Kolozsvári Közlöny s a magyarhoni lapok közül különösen a Pesti Napló ez időben megjelent számai számos ismertetését hozák ezen nemzeti ünnepélynek, melyet 1848-tól fogva Kolozsvárt nem látánk: mindazáltal mégis jónak látom némelyeket még feljegyezni.

A gyűlés a felébredt nemzeti öntudat által felköltött izgalom befolyása alatt készült megnyilni.

Magyarországon a protestánsok merész fellépése, a Kazinczi-ünnep, az esztergomi jubileum kitöréssel határos demonstratioi előzték meg.

Megjött a hír, hogy Pesten tetőtől talpig magyarban kezdenek járni. Itt is a szabók, gombkötők és cipészek nem győzték a megrendeléseket.

Gyűlni kezdett a vidék, mintha országgyűlés lenne.

A herceg — Lichtenstein Frigyes herceg új főkormányzói helyettes — harmadnappal azelőtt érkezett meg. Estve nála fáklyás zenét adott a város, hogy benne a múzeumot elősegítő kormányzó előre megtisztelve legyen s a többi nap a nemzeti érzelemnek szenteltessék.

Másnap reggel a herceg gr. Mikóhoz megy, s azon kérdést teszi, mint magyar mágnáshoz: gondolja-e, hogy ő Felsője ellen, s ő ellene nem lesz-e valami tüntetés? A felségről nem szólhatok — felelt gróf Mikó, — de hogy hercegséged ellen nem lesz, arról jót állok. Jól van — felelt megnyugtatóan a herceg — mást akartam királyi biztosnak nevezni, de így magam leszek.

Hazament, huszár tábornoki ruháját kiporoztatá, de annyira meghizott vala, hogy másnapra se sikerült magát bele préselni.

Estve roppant fáklyás zene volt, ének, mit a rendőrség nem akart megengedni, de a herceg közbe szólt. Adták pedig a magyar akademia

küldöttségének, kik közül br. Eötvös br. Bánffy Albertnél, a többi Radáknénál voltak szállva. Onnan gr. Mikóhoz mentek. Az itt tartott beszédeket a rendőrség törölte, de lenyomatban nálam meg van, együtt a gr. Mikó felelő beszédével.

Az urak délfelé a hercegnél tisztelegtek.

Másnap, 23-án, kora reggel a nép előnté az utcákat. Gyönyörű idő volt. Díszruhás, kardos, kalpagos főurak léptek elő. Hivatalnok, katonaság — mint mondják, a herceg rendeletéből — nem volt látható. Mások szerint a katonaság a kaszárnyában fegyverben állt.

Tíz órakor a redout, hol az utolsó országgyűlés folyt, zsufolya lett. A karzaton úrnők. Ott ült mint egy matrona Radákné, kiről azon adomát hallók, hogy háta megett német beszédet hall, dr. Szabó családjától, s megfordul: ugyan zsidónék is vannak itt? S a miut később újra beszélnek, felkiált: már ez mégis gyalázat, hogy e nemzeti ünnepen a becsületes magyar nőket olyanok zárják ki, kik magyarul sem tudnak.

Veje, Bernád, az előtti napok egyikén a nemzeti szálloda éttermébe megy, leül egy asztalhoz; később jó egy földesúr, az más asztalhoz ül; később jó egy kereskedő, az is máshoz; később egy mágnás, az is máshoz, s így elfoglalnak hat asztalt. Erre Bernád zugolódik, s a legközelebbi vendéghez így szól: Franciaországban a minister a polgár mellett foglal helyet, ha kávéházba megy, mert azért megy közhelyre, hogy érintkezzék; itt minden ember maga egy catteria.

És a catteriak a nagy naptól simulni kezdenek. A teremben mintha minden egyenlő lett volna.

Nem írom le a gyűlést. Csak azt jegyzem meg, hogy a régi ellenzék szónokait újra hallottuk, s Eötvös, a magyar akademia alelnöke és képviselőjétől olyan beszédet hallottunk, mely minden ember fejét egy fővel emelte; s hogy a herceg maga is szavazott, s arra szavazott, hogy a nyelv magyar legyen; s hogy a herceg segédet nem hozott fel, s hivatalnokai egyenruhát sem hozott magával — éljenezték.

Gyűlés után gr. Mikót az egész gyűlés haza kísérte.

Délután két órakor kétszáz egynehány terítékű bankett volt, a redoutban, hol mivel sokan helyet, jegyet nem kaphattak, oda mentek közönségnek.

Meglepő volt, hogy a császárért köszöntés nem volt; valamint hogy az egész gyűlésen egy szóval sem említették.

A herceg az ebéden szintén jelen volt. Érette, az akademiai küldöttségért, gr. Mikóért ki volt osztva a szerep. Annak végezetével kezdődött egy pohárköszöntés, mely a telegraphot azonnal mozgásba hozta.

Br. Jósika Lajos, az egykori kormánypart vezére, éltette a kitarást és egyetértést, melyet a 10 évi közös szenvedés teremtett, s mely egymással kibékített.

Hintz György, szász pap, éltette a más nemzetiségeket, kik az

ármányszülte félrevezetésből kiábrándultak, s az általa imádott magyar nemzettel együtt érzének. Zsákodi Horváth János, egykori követ és főispán, a magyart a huszárhoz hasonlítja, ki kapitánya elé áll és szól: kapitány úr, panaszoltam-e szolgálatom alatt? rezoniroztam-e 10 év alatt? de most capitulatióm kitölt, bocsásson szabadon, mert vagyonom idegenek tönkre juttaták, s hagyjon engemet, hogy dolgaimat rendbe hozzam.

Szász Domokos, ref. káplán, ivott a bujdosókért. Szóval mindenki ivott azért, a mi lelkét nyomta. A nemzet kibeszélte magát.

Estve fényes világítás. Br. Bánffy Albertnél, a volt főkormányzó lak erkélyén „éljen a magyar“ felírat. Az unitárius kollegiumban a felső emeletben vörös, középsőben fehér, alól zöld mécsék égtek. Szébb világítás 1848 óta nem volt.

A színházban Bánk-bánt adták. Ezt a hymnus éneklése előzte meg, mit az összes személyzet magyarban énekelt. A háttérben Erdély czímere, tricolor, zászlók.

Utána a Rákóczi-ra roppant taps, éljenzés; a muzsika lejár, újra, újra, és ismét elkezdik, pedig senki sem hallott belőle egy kukkot sem, legfelebb a trombitát.

Megkezdődött Bánk-bán. Roppant lelkesülés. Minden mondásra tapsolni kezdenek. A herczeg az első felvonás után elment.

E nap kezdék a nők a pártákat, magyar főköntösöket a színházban bemutatni. Másnap a férfiak kalappjai is mind jobban tollasodnak. A magyar viselet mindennapivá kezdett válni, sarkantyút kezdtek viselni. Magas tetejű kalap csak írmagul mutatkozik, az sem magyar fejen.

A második nap, nov. 24-e, harmadik nap nov. 25-e, csak emelte a lelkesülést. Másodnap Mikónál, harmadnap gr. Kemény Samunál, negyed nap Radáknénál volt nagy ebéd. A toasztok mind tüzeesebbek. Br. Kemény István többek közt kimondá, hogy a jelen helyzettel egy becsületes magyar ember sem lehet megelégedve. A herczeg csak hallgatott; s szelid természete mellett is, Zeyk Károly, Tisza László, gr. Bethlen Gábor, br. Kemény István felállásánál mindignagyot nézett. Sokat értett, sokat nem. Mert a poharazás magyarul folyt, de a társalkodás, hogy német ne legyen, francziául ment, hogy a herczeg részt vehessen.

Szombaton az akadémiai küldöttség elment. Elkisértük kocsikon. A szász pap is velünk . . .

Azonban már szombat délután hivatják a Kolozsvári Közlöny szerkesztőjét, Dósát a rendőrségre, s mondják, hogy semmi beszédet sem szabad kiadni. Mert a lap hetenként kétszer jelent meg, a szerdai lap már sokat hozott; a vasárnapi még többet hozott volna. Felmennek a herczeghez s a gyűlésben folyt hivatalos beszédek közlését megengedte.

Néhány nap mulva a rendőrség parancsot kap fenről, hogy a beszédeket, toasztokat, felíratokat gyűjtse be, s kérjen felvilágosítást az illetőktől.

Br. Bánffy Albert „Éljen a magyar“ felíratán kezdik. Mire a báró azt kérdi, hogy csakugyan volt-e? Ha volt, feleli, bizonyosan fia csinálta (10 éves). Egyébiránt éljen a magyar, ő is azt mondja.

A toasztok közül legszembeszökőbb volt nekik a Hintz György szász papé, de senkitől sem kaphaták meg szövegét, senki sem akart emlékezni.

Horváth Jánost köszöntőjéért 4 óra Zsákodra internálák, a hol élt a forradalom után. Szász Domokost a menekültekért, határozatlan időre Kolozsvárra.

A nyomozás még decz. 10. is foly. De nincs sok kedvük hozzá. Féltik az irhájukat a nyomozók.

Azért a párták a színházban szaporodnak, a férfi kalapok tollasodnak; mindennap több magyar nadrág s több ezüst sarkantyú.

A német, külföldi lapok telvék a magyar kérdéssel. Izgalom, roppant kihívó magatartás . . .

Kővári László.

B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.

I.

Pest, május 10-én 847.

Édes Miklós!

Becses leveledet már nyolcz napja ugyan, hogy vettem; de közlöttem mindkét ahhoz mellékelt tervedet Pulszkyval, Laczival¹ s több jó barátainkkal, kik jobb részt már a jutalomkérdésre nézve kaptak tőled felszólítást.² E miatt kissé késtem. Aztán három nap óta megint olyan hányó hideg forma betegségem van; mi most is, midőn már nagyon meggyengült, alkalmatlanná tesz mind az olvasásra, mind az írásra. Többnyire alszom. Tegnapelőtt d. u. négykor szunnyadtam el egy divánon s reggel, midőn már megvirradott, ébredtem föl. Ma azonban aránylag igen frissen érzem magamat s tüstént meglátogattam Deákot, ki tegnap óta Pesten van és egy pár hét mulva Németországba indul. Keményemen felül jó színben és derült kedélyűnek találtam; ezen szerencés hangulata azonban alig tartott egy óranegyedig. Folytonosan sötétebbé lőn s midőn kevéssel utóbb vele együtt az ebédlőszobába mentünk, fejére kezdett a vér tódulni, karjai zsibbadoztak, úgy hogy az ebédet félbe kellett hagynia s a délután nagyobb részét is többnyire fészédelgések közt tölté. — Ő nagyon sokat kérdezősködött felőled, s én minthogy még Zsibón nem valék, igen kevéssé elégíthet-

¹ Teleki László gr.

² B. Wesselényi a parasztság története megírására akart pályadíjat kitűzteni az akadémiával.

tem ki feleleteimmal. — Kérlek, igyekezzél rávenni, hogy ne magára utazzék — mint szándéka, — hanem vigyen valakit, ki rendibe járni tudjon; mert így lehetetlen utazása iránt is, mi különben jót tenne neki, minden aggodalom nélkül lenni.

Teleky Laczival az őszszel Zsibóra fogunk menni, s legalább három hetet ott mulatni; ő valami szépirodalmi művét akarná ott bevégezni s én meg munka helyett kipihenném magamat a munkától.

Nagyon szomorú dolog, hogy az erdélyi diéta még az erdélyi hírlapok olvasásától is minden magyarországi embert elrettentet. Én időmet úgy rendeztem, hogy midőn beteg nem vagyok, d. e. tizenegy órától fogva fél kettőig mindig újságokat olvasok a körben. Ezt én oly mechanizmussá vált pontossággal teljesítem, mint egy vén dicasterialista a hivatalszobába járást. S hidd el, hogy egyszer láttam Pulszky kezében az *Erdélyi Híradót*, de azon kívül még egy lélekre sem akadtam, ki csak rája is tekintett volna. Hogy ily körülmények közt alig volna valami időn kívülibb foglalatosság, mint az unioról gondolkozni és írni: ezt rég beláttam s következőleg fel is hagytam az egész kérdéssel. — Mi az urbért illeti: főnn a Gallicziában nyújtott engedményeket is már megsokallák, s részint visszavonogatni és fölfüggeszteni kezdik. Azonban ily reactionalis szellem mellett is lehetetlenek tartom, hogy az erdélyi diéta gyalázatos javaslatait megerősítsék. S ha csakugyan megerősítnék, szintén meg vagyok győződve hogy a végrehajtás vérengzéseket támasztana, és mégis nem történhetnék meg. — Én két teendőtlátnék az oppositio részéről: egyik volna, hogy az urbér bevégezésekor egy rövid separatumot¹ kellene beadni, mellyben egész meztelenségben elő lenne tüntetve a pecsovicsok önző eljárása s annak veszélyes eredménye a hazára s magára a kormányra nézve. Ezen separatumot nem kellene még az olly követeknek is aláírni, kiknek gondolkozásuk liberalis ugyan, de utasításuk gyenge; mert illy vegyület mellett a separatum hangja nem lehetne egészen független és nyílt. Igaz ugyan, hogy e tervnek két gyöngye oldala van. Egyik, minél fogva kitűnnék, hogy országgyűlésünk mostoha körülményeinknek következtében igen kevés a szabadelvűek száma. A másik gyöngye oldal még rosszabb, az t. i. hogy az oppositio anomalianak tartja egy alkotmányos országban mind a separatumok fölküldését, mind azt, hogy a minoritas véleménye erősítségessék meg: s mégis e nyilatkozatánál fogva az egyik anomaliát elkövetné, a másikat a kormánytól reméllené. Nehéz ugyan — legalább nekem — ezekre felelni; de mégis rendkívüli viszonyaink közt, helyesnek látnám ezen magában nyomorult expedienst is. Kossuthal is beszéltem régebben e felől s ő is hasonló véleményben volt velem.

A másik, mit semmi esetben el nem mulaszthatunk, a te terved, melyet én egész kiterjedésben és minden részleteivel együtt pártolok,

¹ Votum separatum.

Teleky Laczi is nagyon helyesel. Nézetem azonban az volna, hogy a kikre a munkálat kidolgozása bízatik, mennyiben lehet, oly egyének legyenek, kiknek utasítások nem áll akadályul. Így példának okáért Zeyk Józsi Erdélyben a legjobb urbéristák közé tartozik; de utasítása rendkívül gyöngé. Mit tegyen tehát ő is kedvetlen körülmény közt? Ha azt javallja, mi utasításában foglaltatik, akkor nagy befolyásával árt a munkálatnak. Ha azt javallja, mit ő maga helyesnek tart, akkor nemcsak dietai nyilatkozatait czáfolja gyakran meg; de még e felett küldői irányában is kellemetlen helyzetbe hozhatja magát.

Mi a jutalom kérdést illeti: erről írni fog vagy már írt is neked Pulszky, s én is közlendem közelebbi alkalommal nézeteimet. A báróné kezeit csókolva maradok igaz barátod

KEMÉNY ZSIGMOD.

II.

Pest. 21-ik sept. 1847.

Édes Miklós!

Mindkét leveledet vettem. Választ az egyikre azért nem írhattam; mert a parádi fürdőn gróf Károlyiéknaál töltém időmet; a másikra azért késtem meg válaszzal, mert ezer foglalatossággal voltam és bizonyosan obruálva, s mert tárgy, miről tudósítanálak, úgyszólván semmi sincs. Az ellenzéki gyűlés zártkörű conferenciájában, hová csak a Battyányi által meghívtak jelenénk meg, összesen 16 on, a követválasztási készülletekről, az ellenzéki irományok s más egyéb költségek hordozása módjáról és arról folyt tanácskozmány, hogy a nagygyűlés számára, mellynek semmi tárgya nem volt, ki mondjon oly szónoklatot, mellyel három órát kihúzni lehessen a nélkül, hogy új megállapodás vagy határozat történjék. Különben pártunk számban megint kezd növekedni; visszavonásai is szaporodnak. Majd minden kérdés keserűséggel folytattatik, kivált mióta Deák baráti körben jobbrézt a *Pesti Hírlap* nézetei mellett nyilatkozván és Battyányi Eötvös Pepivel ügyét összecsatolván, félig-meddig két akolra kezdénk oszlani, két főnök pálczája alá jutánk, míg aztán az extremebb gondolkozásúak, Madarászék és Perczelék, sem egyikünkkel, sem másikunkkal nem látszanak megelégedve lenni. A kormány aligha nem leend a közelebbi dietán minoritásban; mert a követutasítások vagy tisztán oppositionalis, vagy pedig reactionalis szelleműek. Sopron, Nagy Pál indítványára, nem fog egy krajczárnyi adót is elvállalni, az oppositionalis megyék minden terübről kivétel nélkül is birtokaránylag kívánnak osztozni; sőt p. o. Zemplény a házi és hadi pénztáron kívül 6 millio országos pénztárt ohajt évenként. A megesőkönösödött Sopron és a haladó Pest vagy Zemplény közt oly kevés kétséges színű megye van, melly mint a kormány akarná csak 2,500,000 direct adót, s azt is jobbára vasuti és

vizszabályozási vállalatokra, fogadna el, s a többi költségeket indirect forrásokból kívánná fedeztetni, — mondom, olly kevés illy megye van, hogy isten csodája lesz, ha Apponyi a dieta végéig föntarthatja magát. Helyébe Szögyényit beszélék canzellárnak, czim szerint; de a valóságban Széchen Antal gróf lenne; kit melléje akarna az udvar ugy kinevezni, mint nevezte volt ki Majláth mellé Apponyit.

Édes Miklósom! én ma még indulok Olaszországba; de hamar vissza fogok térni, s akkor tán vagy két napra Erdélybe is leszaladhatok. Alig várom, hogy megint Zsibón találjam magam. Irod, hogy a báróné ritkán pistolyászik; én néha most is igen; de haladást nem igen tettem, jobban alig állok, mint a hogy Zsibóról elmenetelemkor állottam. De szándékom már megjobbítani magamat és szorgalmasabbá válni; csakhogy kevés emberre akadok, kinek passiója volna a lövözés, egyedül menni a lövöldébe némelykor unom: s így néha egy hétben egyszernél többször nem gyakorlom magam.

Somogyi¹ levelét, minthogy ő már Pestről eltávozték, rendelésed szerint küldöm vissza. A báróné kezeit csókolva, a zsibíákat mind egyenként idvezelve, maradtam hí barátod

K. ZSIGMOND.

III.

Pest, decz. 27-én 1847.

Édes Miklósom!

A postamesterek azon ros szokásaikkal, hogy leveleimet maguknál tartásák, nem akarnak fölthagyni. Ennél fogva én csak Décseitől küldött soraidat vettem; de a postára tett leveledet nem.

Laczinál már tartottunk egy conferenciát. Én a napokban minden ösmerős követeinkhez küldök buzdítást. Hogy föl fogok-e most Pozsonba mehetni? azt bizonyosan nem tudom, de ha csak lehet, legalább akkorrá, midőn Lacziék és Domokosék,² én is felrándulok.

Fáradozásaink eredményéről koronként foglak tudósítani. A báróné ő nagyságát különösen tisztelve maradtam igaz barátod

KEMÉNY ZSIGMOND.

NB. Tegnap a tudós társaság tiszteletbeli taggá választott két voks hián unanimitással.

IV.

Márcz. 3-án 1848. Pest.

Édes Miklósom!

Valahára sikerült *magyar, független és felelős* ministeriumot nyernünk.

¹ Somogyi Antal. Szeged.

² Teleki László gr. és br. Kemény Domokos.

Conservatív és ellenzék közakarattal fogadták el az európai értelemben vett alkotmány alapeszméit.

Constitualó testületté vált az országgyűlés.

Három hét alatt készen lesz a chartánk.

Kossuth szintugy mint Somsics, István herczeg szintugy mint Széchenyi gróf elfogadták azon elveket, mellyekért a *Pesti Hirlap* annyiszor félreértetve, annyiszor megtámadtatva küzdött.

Magyarország történetében uj korszak kezdődik.

Kossuth határtalan erélyt fejtett ki a parlamentaris kormány védelmében. Áldja meg az isten ezért őt!!

Győztünk végtére.

A Programm, mellyen az uj alkotmány épülni fog, a *Pesti Hirlap* keddi számában jelenik meg.

Ministeri lajstromok is circulálnak már; de ezekről jövő levelemben.

Tegnap nem vették el papiros-pénzeinket Pesten; ma szívesen fogadják. Mert ő felsége a bandedirectort Pozsonba küldvén, telyes felvilágosítást adott a törvényhozás három megbizottjának: gróf Széchenyinek, Kossuthnak és Szentkirályinak.

Francziaországban a respublica megbukott, megint kikiáltották második Fülepet királynak, s Odilon Barrot lett miniszterelnök.

Szardinia hadat izent nekünk.

Idöm nincs többet irnom. Pesten határtalan az öröm az alkotmányért.

Metternich herczeg lemondott.

Igaz barátod

K. Zs.

(A b. Wesselényi-család levéltárából)

Közli: *Ferenczi Zoltán.*

Dr. Torma Zsófia

sz. 1832 sept. 27. — m. h. 1899 nov. 14.

A régi Dacia ősrégészetének buzgó lelkes kutatója, az Erdélyi Múzeum-Egylet régi, nagyérdemű igazgató tagja hunyt el e hó derekán Szászvároson, a hol a világtól elvonulva kizárólag a régészeti tudománynak élt, a maga nemében páratlan ősrégészeti gyűjteménye környezetében. Ezt a gyűjteményt az Erdélyi Múzeum-Egylet már 1891-ben vétel útján megszerezte, de a gyűjtőnél hagyta élethossziglan, hogy gyarapítsa, s tudományosan feldolgozza. Ennek szentelte Torma Zsófia az ő életét: gyűjtött, tanult, kutatott; tanulmányai eredményét kisebb értekezésekben világ elé is tárta, de tervezett nagy munkáját, melyhez az illusztratiokat

gondos figyelemmel készítette, nem végezhette be. Ismerték és tisztelték nevét széles e hazában s tán még inkább a külföld tudományos köreiből. A legnagyobb kitüntetést halála előtt néhány hónappal nyerte a kolozsvári egyetemtől, a mely f. é. máj. 24-én tiszteletbeli doctorává választotta. Méltán mondhatta róla a t. doctori diploma, hogy „antiquitatum veteris Daciae ac Transsilvaniae doctissimam diligentissimamque investigatricem se praestitisset, cumque rebus antiquis ac praehistoricis strenuissime collectis, descriptis, determinatis etiam ultra fines Hungariae maximam laudem sibi quaesivisset“.

Életrajzi adatai a következők: Torma Zsófia született Csicsó-Keresztúron 1832 sept. 27-én. Szászvárosban telepedvén meg, Hunyadvármegye csigatelepeit (Bojtor, Lapugy) kezdte volt először tanulmányozni. Vérében volt a tudomány iránt való szeretet. Környezete révén jutott el hozzá a vágy, hogy kutasson és levonja a tanulságot abból, a mit fölfedezett. Édes atyja Torma József volt, a Calendarium Diplomaticum szerzője, testvérbátyja Torma Károly a legkiválóbb archeologusok egyike, méltó büszkesége a magyar tudománynak, ki nagy elismerést és dicsőséget szerzett nemzetének külföldön is. Az ő hatásuk alatt kezdett Torma Zsófia is a régészettel foglalkozni. 1875-ben a Budapestre összehívott ősembertani kongresszus alkalmából Rómer Flóristól vett felhívás következtében a közelben fekvő Tordos őstelepét kezdte ásatni, hol csakhamar meglepő fölfedezésekhez jutott. Szerencsés kezdeményezését Déva közelében Nándor-Válya (hajdan Ság), Nándor s főleg a mandori barlang őstelepeinek felkutatásával folytatta s csakhamar a külföldön is feltűnést keltettek leletei, úgy, hogy Fraas Oszkár, Lindenschmidt, az oxfordi Sayce, majd Schliemann Trója ásatója nyilváníták elismerésüket. Itthon Téglás Gábor külön füzetet írt leleteiről. 1876-ban leleteinek gazdagodásával külföldi tanulmányútat tett, részt vevén kétszer is a német antropologusok gyűlésein, hol a legkiválóbb szakemberekkel beszélt meg főleg a szimbolikus díszítésű fazekas készítmények jelentőségét. Első fölolvasását az Erdélyi Múzeum-Egyesület, majd az 1881-ben Déván létesült Hunyadvármegyei történelmi s régészeti társulat gyűlésein tartotta s e két társulat évkönyveit gazdagítá értekezéseivel. (A mandori barlang csoport, Erdélyi Múzeum; Neolitikori őstelepek Hunyadvármegyében, Erdélyi Múzeum, 1879. évf. 5., 6., 7. füzet; Hunyadvármegyei történelmi és régészeti társulat évkönyve 1881.) 1893-ban Lipcsében önálló füzetben (németül) adta ki a birtokában levő több száz szimbolikus ősemlekek keleti vonatkozásait illusztrációk kíséretében, „Ethnographische Analogien“ cz. a. (bírálta Finály Henrik az Erd. Múzeum 1894. évf.).

Csöndben, zajtalanul, feltűnés vágya nélkül dolgozott élete végső leheletéig. Boldog volt, ha csöndes otthonában tudósokat fogadhatott. A múlt évben meglátogatta *Wirchow* a hírneves berlini tudós, ki erről jelen füzetünkben olvasható jelentésében szépen emlékezik meg.

A halál is váratlanul lepte meg s ragadta el íróasztalától.

Temetésén az Erdélyi Múzeum Egyletet Békésy Károly dr. képviselte, az egylet koszorúja mellett kegyeletes szavakkal búcsúbeszédet is tartva a koporsó felett. A kolozsvári egyetem részéről Csengeri János dr. tett koszorút ravatalára s búcsúzott el tőle a sírnál az egyetem nevében.

Kegyeletes emlékezetét megőrzi tudományos érdemei és gazdag gyűjteménye a késő utódok számára is.

Történelmi regény a mohácsi vészről. Baksay Sándor kitűnő írónk „*Dáma*“ cz. alatt u. n. „*történelmi körkép*“-et írt, a mely nem egyéb, mint regényes korrajza a mohácsi vész idejének. A címűl választott „*Dáma*“ név nem valami úri dámát jelent, hanem Móré Fülöp pécsi püspök apródjának a *Tamás*-ból kifizamított neve. A regény kevésbé meséjénél fogva, mint azért érdekes, mert a mohácsi veszedelmet írja le és itt több mint regény: valóságos *historia*, kútfő kritikai alapon, a melyben több érdekes új szempontot és következtetést állapít meg a kútfők és — úgy látszik — helyrajzi tanulmányok alapján. Nagyon érdekesen festi a fejtelenséget a mohácsi csata előtt, a pécsi diákok hadba vonulását, a csata lefolyását, a király menekülését, halálát, helyi traditio alapján is. A baranyai nép így éneklí:

Lajos király lefordult a lováról
Bele bukott Csele patak árkába,
Csele árka tele szederindával
Oda van a Magyarországi királya.

A két király uralma alatti zavarokat és pártoskodást is élénk színekkel festi a Baksay érdekes „*körképe*“, mely a bátai táborozással kezdődik (a mohácsi vész előtt) s Szigetváran végződik, midőn János király hívei (Nádasdi stb.) Török Bálintot (a Ferdinánd hívét) szorongatták a hírneves várban. Baksay remek magyarsága külön élvezetet is nyújt a tartalom gazdag tanulságain kívül. A Franklin-Társulat adta ki szép illusztrációkkal, ára 1 frt 60 kr.

Római castrumról a barcasági Rozsnyónál tartott értekezést *Téglás Gábor* a Magyar Tudományos Akadémia II. osztálya decz. ülésén. Az értekező a déli Kárpátok határszorosait évek óta vizsgálgatva, 1893-ban Brassó mellett, Rozsnyónál rátalál arra az értékes castrumra, melyet Erdenburg néven emleget a szász nép, de a melyet eddig a szász tudósok nem méltattak kellő figyelemre. A rozsnyai castrum a Törcsváris-zoroson át tartotta fenn a kapcsolatot Alsó-Moesia hadállásaival s főleg a Dorostorum (ma Silistra), Campulung és Curtea d' Ardison-át a fogarasi havasoktól délre vonuló transversális út a Verestoronyi szoroshoz is kapcsolta, hol fölíratok igazolják a Kr. u. 138—140 évbéli várerődítést, sőt Hadrianus külön műszaki csapatokat is foglalkoztatott ott.

Vértessi Arnoldtól „Kadocsa Ákos“ cz. regény jelent meg nem régen Budapest a Franklin Társulat kiadásában. A magyar elbeszélő irodalomnak régi érdemes munkása Vértessi. Nagy érdemei közül való az, hogy míg elbeszélőink legtöbbje idegenbe megy tárgyért, formáért, ő egész hosszú munkásságával a magyar társas életet igyekszik népszerűsíteni. Igen, népszerűsíteni, mert Vértessi elbeszélő munkáiból fajunk nemes vonásait tanuljuk ismerni, szeretni még hibáiban is. Lelkes tolla most is a pusztuló gentryhez vezet, melynek egyik jellemzetes alakját ismerjük meg regénye hőisében, Kadocsa Ákosban. A büszke főúr egyetlen fia megszereti a falusi doktor szépséges leányát, de szenvedélye végzetessé lesz családjárá is, magára is. Ennek a szenvedélynek rendkívül érdekes lélektani képe vonul el előttünk, tarkázva a vidéki úri osztály egynehány kitűnően rajzolt alakjával Neogrády Antal igen csinos rajzokat készített a díszes kiállítású könyvhöz. Ára 1 ft és kapható minden könyvkereskedésben.

Olcso Könyvtár. Nincs a magyar gyűjteményes vállalatok közt egy sem, mely népszerűsége vetekednék a Gyulai Pál szerkesztette „Olcso Könyvtár“-ral. Ezek a kitűnően megválogatott, csinos nyomású füzetek felölelik a hazai és a világirodalom egész gazdag körét. Új számai ékesen tanuskodnak erről. Klasszikusaink közül Tompa Mihályt vezeti be a vállalat, költői munkásságának első híres gyümölcseivel: „Népregéi“-vel (1133—35. sz.) és „Regéivel“ (1139—41, szám), melyek tudvalevőleg megindították a negyvenes évek népmozzoni irodalmának fényes korszakát. Vörösmarty, a kinek kisebb eposzait adja közre a vállalat, most a gyönyörű „Cserhalom“-mal szerepel (1138. sz.) Tinódy Sebestyén verses krónikája „Budai Ali basa históriája“ (1130. sz.) költői érték szempontjából lantos krónikásunk legjobb munkája, melyhez Szilády Áron a régi magyar költészet érdemes bűvára írt magyarázó jegyzeteket. Egy igen kedves népszínmű, Berczik Árpád „Postás Klári“-ja tölt be egy (1136—37.) kettős füzetet, míg a modern német drámairodalmat Sudermann „Keresztelő János“-a képviseli (1144—46 sz.) Várad Antal jeles fordításában. Sophokles örökös szép tragédiájának a „Trachisi nők“-nek (1131—32. sz.) fordítását Csiky Gergely avatott tollából kapjuk. Berzeviczy Albert, a Szabad Lyceumban előadott népszerű értekezéseit adja közre a „Parlamentekről“ című füzet (1142—43. sz.) míg Wertheimer Ede „Az 1811/12-iki magyar országgyűlést“ tárgyalja, (1126—29. sz.) a nemzeti törekvések ez első nevezetes küzdőterét. Legujabban megjelent füzeteiben Kisfaludy Károly két pompás vígjátéka, „Mátyás deák“ és „Hűség próbá“-ja nyitja meg az új sorozatot. (1147. sz.) Az elsőt az új középiskolai tanterv kötelező olvasmányul rendeli, de menyinyivel jobban illenek műkedvelő színpadokra is e történetünk kiváló alakjait annyira jellemző két apróság, mint sok modern léhaság. Imre Sándor terjedelmes tanulmánya „A népköltészetéről és népdalról“ (1148—52. sz.) a jeles esztetikusként kiváló gonddal készült munkája, mely a hazai és idegen népek népi költészetének főmotívumait kutatja. Leskovár Jánkó „Roskadozó kastélyok“ című szép beszélyét a szláv irodalmak szorgalmas magyarítója, Margalics Ede ültette át (1153—56. sz.). A következő kettős füzet (1157—58. sz.) Márki Sándor forrástanulmánya: „A középkor főbb krónikásai“. Kritikailag ismerteti ebben a

magyarok honfoglalása koráig ismert krónikásokat, a kik hiteles és megbízható adatokat jegyeztek föl őseinkről és pedig: Jordanes, Procopius, Toursi Gergely, Fredegár, Paulus Diaconus, Einhard, Rimbart szent Anskarja krónikáit és végül egy összefoglaló fejezetben mindazon középkori krónikásokat, a kik a magyar történetírás kútfői. Értékes gyűjtemény Jánosi Gusztáv „Angol, francia és olasz költők”-ből (1159–60. sz.) válogatott gyűjteménye Hugó Viktor, Coppée, Moore, Longfellov, Stecchetti, Byron, Ariosto stb. szebb verseinek. Nagy érdeklődésre tarthat végül számot Riedl Frigyes könyve: „Magyarok Rómában” (1161–62. sz.). A stilisztikailag is gonddal megírt tanulmány az örök városban minden idők óta megfordult magyar írókról és tudósokról szól. Az „Olcso Könyvtár” egyes száma 10 kr. és méltán megérdemli azt a népszerűséget, melyben immár negyedszázadja, hogy része van.

Verne munkáinak gyűjteményes kiadásában, melyet a Franklin-Társulat az eredeti francia illusztrációkkal díszítve boesát közre, megjelentek a 142–53-ig terjedő füzetek. Ezekben Verne egy híres regénye, a „Sándor Mátyás” foglaltatik, mely minket már azért is közléről érdekel, mert tárgya magyar földről való. Fantasztikus, mint minden Verne-regény, érdekes, mint kevés az ő kitűnő műveinek gazdag sorozatában. Fordítása Huszár Imrétől való, a ki Vernét oly szeretettel és hivatottsággal tolmácsolja nyelvünkön. Egy egy füzet ára 20 kr. Az egyes munkák egyenkint is kaphatók a kiadónál (IV., Egyetem-tucza 4.) vagy minden hazai könyvkereskedésben.

Történelmi Könyvtár. A történelem népszerűsítésének egyik régi hatásos eszköze a Franklin-Társulat „Történelmi Könyvtára.” Felöleli a hazai történet és a világtörténet gazdag kincstárát, jellemzőn megválogatva kimagaslóbb alakjait és eseményeit, melyekben nemzetek és korok képe tükröződik. Ime előttünk fekszik újonnan megjelent két füzete. Mind a kettő Gaal Mózes-től való, a magyar ifjúság e legjobb elbeszélőjétől. Az egyikben Petőfi Sándor életét (88 szám) beszéli mindenkinek érthető és élvezhető módon; a másikban Cortez Hernando hódító útját Mexikóba (86. szám), az újkori történelem e nevezetes eseményét. Eleven, színgazdag képeiben gyönyörűsége fog telni mindenkinek, a ki e füzeteket megszerzi magának. Mindenikben számos kép is van. A „Történelmi Könyvtár” egy-egy füzete 40 kr-ért minden könyvkereskedésben kapható.

A magyar szabadságharcz története. Most szabadságharcunk nagy napjainak félszázados fordulóján kétszeres érdeklődéssel forgatjuk a Brankovics György írta könyvet, mely népszerű módon írja meg a magyar történelem egyik legszebb és legérdekesebb korszakának történetét. A szerző az eddigi nagyobb tudományos munkák eredményeit fölhasználva, arra törekedett, hogy a nagyközönség számára egy adataiban megbízható könyvben tárja föl szabadságtörekvéseink és a nyomukon keletkezett harcoknak képét. Az, a kinek nagyobb munkát sem megvenni, sem olvasni nincs módjában, ebből a könyvből is jól megismeri a 48–49-es évek történetét. A külsőleg is díszesen kiállított könyvet számos illusztráció, arckép, csatakép, relikviák másolata díszíti. Ára színes borítékba kötve 2 frt. Kiadta a Franklin-Társulat és kapható minden könyvkereskedésben.

Folyóiratok szemléje.

Budapesti Szemle. A magyar tud. akadémia megbízásából szerkeszti Gyulai Pál. Budapest, Franklin-társulat Az 1899. évfolyam füzeteiben a következő szakunk keretébe tartozó nagyobb értekezések jelentek meg:

Tinódi Sebestyén, Acsádi Ignácztól. Az alföldi munkáskérdés. ifj. NÁVAY Gyulától. A török jogrendszer s igazságszolgáltatás. KRCSMÁRIK Jánostól. Kossuth Lajos iratai, HEGYESI Mártontól. Arany László, GYULAI Páltól. A tisztí orvosi kérdés reformja, THIM Józseftől. Zichy Antal emlékezete, VADNAI Károlytól. Bismarck és Andrássy, KÖNYI Józseftől. Az 1811—12-iki magyar országgyűlés, WERTHEIMER Edétől. Herczeg Windisch-Grätz, P.-tól. Az új művészi ipar, MELLER Simontól. Báró Vay Miklósról, VADNAY Károlytól. Gróf Beckberg Deáknak 1861. felíratáról, K. M.-tól. Perosi és az egyházi zene, MOLNÁR Gézától. Pillantások a jövő századba, JOÓB Lajostól. Neszeddin Hodsa tréfái. (Adalék a török népirodalom ismertetéséhez), KUNOS Ignácztól. Szabadságharcunk német dalnoka: I. kelet népe, II. Debreczen. III. Verbunk. IV. Görgy. V. A bécsi diákok. VI. Százötven huszár, HARTMANN után németből, KOZMA Andortól. Nagy Képes világtörténet, MÁHLER Edétől, Aristophanes, PÉTERFI Jenőtől. A parlamentekről, BERZEVICZY Alberttől. Egy új angol regény, JASZI Oszkártól. Magyarok kivándorlása Amerikába, HEGEDŰS Loránttól. Oroszországi és keletázsiai expedícióm. gr. ZICHY Jenőtől. Paskievics Magyarországon, K. J.-tól. Vallástörténeti congressus, rz.-tól. A szepesi 13 város reoccupatioja 1769, BERZEVICZY Egyedtől. Magyar emigránsok levelei Chassin Lajoshoz, KONR Ignácztól. Bánk-Bán egy ismeretlen francia földolgozása, GOMBOCZ Zoltántól. Toll és könyv, (Szerző és kiadó), HELLER Ágosttól. A levéltitok, HEIM Pétertől. Az Iliász hetedik éneke, BAKSAY Sándortól. Cyrano de Bergerac, SZIGETVÁRY Istvántól. Angol könyvtárakról, KROPF Lajostól. Munkásviszonyok egy amerikai gyárban, FARKAS Jenőtől. Gróf Széchenyi István levelei Hollán Ernőhöz, KÖNYI Manótól. Oroszország, a szibériai vasútak befejezése után, VÁMBÉRY Ármintól. Van Dyck-tárlat Antwerpenben, WOLANKA Józseftől. Zach Felicián pöre, MARCZALI Henrikől. Csodaszarvas. (Részlet a Kalevalából), VIKÁR Bélától. Petőfi emlékezete, BERZEVICZY Alberttől.

Századok. A magyar történelmi társulat közlönye. A választmány megbízásából szerkesztette SZILÁGYI Sándor, később NAGY Gyula.

Az 1899. (XXXIII-ik) évfolyamban megjelent nagyobb értekezések a következők:

Mátyás király magyar diplomatái, FRANKÓI Vilmostól. Nulla dies sine linea (a Sabartoiásfaloi névről), FRÓK Károlytól. Bocskay István fölkelése, THURY Józseftől. Carnianus kalocsai érsek, ÉRDŐJHELYI Menyhértől. Uzbegh tatár khán egy követsége a magyar udvarnál, KROPF Lajostól. Dárius király Erdélyben, KROPF Lajostól. A báró Orlay-család történetéhez, THALY Kálmántól. Zsigmond király és a német lovagrend, NÉMETHY Lajostól. Véghely Dezső emlékezete, GÉRESI Kálmántól. Szamosközy magyar históriás éneke az 1610-iki Kendy-féle ősszeesküvésről, SZÁDECZKY Lajostól. A dubniczi krónika, DOMANOVSKY Sándor-

tól. Az 1485-ik évi nádori czikkelyek, FRANKÓI Vilmostól. A nemzetközi történelmi congressusról, BESZÁMOLÓ, LÁNCZY Gyulától. Sámbocki János történetirőről, ILLÉS Jánostól. Egy színlap 1669-ből, JURKOVICH Emiltől. A magyarok 954. és 955. évi hadjárata, PAULER Gyulától. Ghimesi Forgách Simon báró, Sörös Pongrácztól. Meddig volt de Benciis András kalocsai érsek? VÁROSI Gyulától. Az erdélyi szászok eredetéről, KROPF Lajostól. A történelmi korszak kezdete. NAGY Gézától. A Korzán nemzetség, WERTNER Mórtól. Magyar vonatkozások Suchenwirt Péter költeményeiben, BLEYER Jakabtól. A hódoltság terület adózásáról, Írta Srs.

Irodalomtörténeti Közlemények. Szerkeszti Szilády Áron a bizottság előadója. Az 1899. (IX.) évfolyamban megjelent nagyobb közlemények:

A Horányi Elek tervezete, CSAPLÁR Benedektől. A gonosz asszony meséje és Arany Jóna ördöge, ZSILINSZKY Aladártól. Kőmíves Kelemenné mondája, SARUDI Györgytől. A „Szelek versenye“ Janus Pannoniustól, HEGEDŰS István által. Idősb gróf Teleki László irodalmi munkássága, VOJNOVICH Gézától. Protestáns iskoladramák, BERNÁTH Lajostól. Horatius és Verseghy, Császár Elemértől. Balassa Bálint levelei, ERDÉLYI Páltól.

Ezenkívül a következő új adattári közlemények jelentek meg:

Szalárdi János kiadatlan levelei stb., KONCZ Józseftől. Adatok a magyar időmértékes verselés történetéhez, BOROS Istvántól. Jászai Pál irodalmi hagyatékából, Levelek, CZÉKUS Lászlótól. Mihály deák bibliája, Császár Elemértől Debreczeni írók, Dr. BOROVSKY Samutól. Fáy András, két kiadatlan meséje, BENKŐ Imrétől. Irodalomtörténeti tarlózások az országos levéltárból, DR. ILLÉS Jánostól. 1. Miksa király adomány levele Görcsöni Ambrus részére. 2. Marusy András hitlevele 3. Bethlen Gáborné nyugtatványa. 4. Rimai János levele. 5. Thököli Imre Ladivér Illésnek. 6. Máramaros vármegye Kölesei Ferenczről. 7. Ajánló levél Hugó Károly részére. 8. Czuczor Gergely elfogatása. Kanizsai Pálfi János leveleskönyvéből, Ifj. TÓTH Ferencztől. Szentgyörgyi Mondolata SZILI Kálmántól. Magyar közmondások az 1825. eszt. orszgy. követekre ruházva BENKŐ Imrétől. Adalékok kódex-irodalmunk forrásaihoz, KATONA Lajostól. Adatok Pápai Pariz Ferencz életéhez, DR. DÉZSI Lajostól. Révai Miklós néhány újabb levele, DR. RÉCSY Viktortól. Könyvészeti adatok Szabó Károly I. kötetéhez, DR. TOLDY Lászlótól. Kalászat a pannonhalmi kézírattárból, DR. RÉCSI Viktoról, Kazinczy Ferenczné, gr. Török Sophie folyamodása kölcsönért családi perben. LATKÓCZY Mihálytól. Szilágyi István levele Arany Jánosról, GYULAI Ágosttól.

Archaeologiai Értesítő. Szerkeszti HAMPEL József. Az 1899. évfolyam (XIX. köt.) füzetekinek nevezetesebb közleményei:

A vidéki múzeumok, HAMPEL Józseftől. Két kassai fedeles kupa (három ábrával), MIHALIK Józseftől. A monostorszigeti emlékkő, VARJÚ Elemértől. Egy vas diatretum töredéke Fejérmegyéből, H. F. Kurticsi őstelep, DR. PÓSTA Bélától. A gyulafejevári székesegyház sírköveiről, VARJÚ Elemértől, A verseczi ötvöslemezeiről, MIHALIK Józseftől. A római-kori temetőről Öcsöd és Szent-András határában, CSALLÁNYI Gábortól. Ó-Palánki leletekről, PINTÉR Pongrácztól. A gátai ásás folytatásáról, V. DR.-tól. Az ecsegi bronzleletről, PINTÉR Sándortól.

Felső-Szent-Lászlói (?) bronzleletről, Br. MISKE Kálmántól. A bogojevai (Bács m.) őstelepről, CZIRÁKY Gyulától. Hunyadi János kormányzó állítólagos síremléke Gyulafehérvárt, (9 ábrával) Dr. BONCZ Ödöntől. A renaissance és roccoco Kassán, KEMÉNY Lajostól. Tordos és Trója, Dr. REINECKE Páltól. Régi kassai sírkövekről, MIHALIK Józseftől. Az úrvölgyi bányászjelvényekről, LIPCSEI Józseftől. Honfoglaláskori leletekről, BARTALUS Gyulától. Sabariai régiségekről, (10 ábrával), KÁRPÁTI Kelemtől. Mária királyné arcképe Königsbergben, Dr. ÉBER Lászlótól. A bor hatásainak allegoriái régi ötvösműveken, MIHALIK Józseftől. Csécsi falképek (7 ábrával), HUSZKA Józseftől. Centum putei nevének helyrajzi vonatkozásai és értelmezése, TÉGLÁS Gábortól. Tauúlmányok a magyarországi bronzkor chronológiájáról, REINECKE Páltól. Őskori bálványképek Temes Kubinról, Br. MISKE Kálmántól.

Akadémiai Értesítő. A magyar tud. akadémia megbízásából szerkeszti SZILI Kálmán titkár.

Az 1898. évi (109—119.) füzetek nevezetesebb közleményei a következők: Pólya Jakab l. t. emlékezete, VARGHA Gyulától. A gyulafehérvári codex, VARJÚ Elemértől. A múlt századi boszorkányperek, LAUFENAUER Károlytól. Szilágyi Sándor ravatalánál, PAULER Gyulától. Az új Nagy Szótár föladatáról, ZOLNAI Gyulától. A perzsa népdal, KÉGL Sándortól. A sárospataki ev. ref. főiskola törvényei, BÉKEFI Remigtől. Az első nemzetközi történelmi congressus, ÓVÁRY Lipóttól. A karloviczi béke története, ACSÁDY Ignácztól. Elnöki megnyitó beszéd, Br. EÖTVÖS Lorándtól. Brassai Sámuel emlékezete, CONCHA Győzőtől. Az olasz keramika remekművei a renaissance korában, WARTHA Vinczétől. Bessenyei György szobránál, BEÖTHY Zsolttól. Pálffy Albert emléktáblájánál, GYULAI Páltól. Szarvas Gábor szobra előtt, BEÖTHY Zsolttól. A mondatból vált fő- és melléknév, P. THEWREWK Emiltől. Anytos psephismája, SCHWARCZ Gyulától. Trefort Ágost emlékünnepe, BALLAGI Gézáttól. A debreczeni ev. ref. főiskola XVII. és XVIII. századi törvényei, BÉKEFI Remigtől. A dubniczi krónika kézirata és kiadása, DOMANOVSKY Sándortól. Brassai Sámuel mint aestetikus és műkritikus, KOZMA Ferencztől. Megyei önkormányzatunk keletkezése, TAGÁNYI Károlytól. Petőfi halálának 50 éves emlékünnepe, ZSILINSZKY Mihálytól. Chronologiai megállapodások hazánk XI. és XII. századi történetéhez, MÁTYÁS Flóriántól. A Homéros-féle költői nyelvhasználat és a Homéros-kérdés, GYOMLAY Gyulától. A kegyúri jog történetéhez (FRAKNÓI Vilmos művének ismertetése). A szalontai csonka torony felavatásánál, SZÁSZ Károlytól. Az Arany-szoba, LÉVAY Józseftől. A magyarországi latinság szótára, BARTAL Antaltól. Keleti eredetű kulturszavainkról, KUNOS Ignácztól. Az aranybulla, Dr. FERDINÁNDY Gézáttól. Nemzeti játékszín, mint közügy, BAYER Józseftől. Évtizedünk egyenesadó-reformjairól, RÁTH Zoltántól. Morbus hungaricus, Dr. GRÖRV Tibortól.

Történelmi Tár. Évnegyedes folyóirat. Kiadja a Magyar Tört. Társulat közvetítése mellett a M. Tud. Akadémia történelmi bizottsága.

Az 1899. évfolyamban megjelent nagyobb közlemények a következők:

Regesták a római Dataria levéltárnak Magyarországra vonatkozó bulláiból II. Pál és IV. Sixtus pápák idejéből. Közli: Dr. CZAIICH A. Gilbert. Gregorii

Corrarii oratio ad Sigismundum. Közli: H. I. Berzeviczi Mártonra vonatkozó okmányok 1550—1613. K. BERZEVICZY Egyed. Két Árpádkori országnagy családja. K. WERTNER Mór. A nagylucesei Dóczy család nemzedék-rendjéhez. K. WERTNER Mór. Brandenburgi Katalin és a diplomácia. K. A. A. Dunántúli vármegyék gyűlése Sümegen, 1708. K. THALY Kálmán. Rákóczy Zsigmond és Homonnay Bálint versengése történetéhez. K. KOMÁROMY András. A locsmánczi várispánság határaitól. K. LAMPFEL József. Baló Mátyás kapitánia itinerariuma. K. VERESS Endre. A báni tiszt jogfolytonossága II. Lajos és I. Ferdinánd korában. K. D-GY. Adatok Zaý Ferencz életéhez. K. ZUZANI ISTVÁN. Okiratok I. Rákóczi György uralkodása történetéhez. K.—I—R. Adatok a Tököly-féle mozgalmak történetéhez K.—S—U. Gróf Pekry Lőrincz leveleiből. II. Rákóczi Ferencz 1704—5-iki erdélyi hadjáratának történetéhez. K. LAMPÉRTH Géza. Zermegh János történetíró életéhez. K. SRS. Levéltári kutatások: Báthory Gábor történetéhez. Bethlen Gábor fejedelem első támadása történetéhez. A Császár Péter-féle pórlázadás történetéhez. Teleki Mihály levelezése Újhelyi Pál huszti praefectussal. Teleki Mihály a bújdosók vezére. Vegyes adatok.

Protestáns Szemle. A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványa. Szerkeszti Szóts Farkas theol. aka l. igazgató-tanár, a Prot. Irod. Társaság titkára. Az 1899. (XI.) évfolyamban megjelent nagyobb értekezések:

A lelkeszképzésről, különösen Németországban, SCHNELLER Istvántól. Schleiermacher „Beszédei a vallásról“, STROMP Lászlótól. Istenről: I. Isten lényege és léte, II. A Szentháromság, III. Isten és a világ, DR. ERDŐS JÓZSEFTŐL. Kierkegaard és a keresztyénség, DR. SZILÁVIK MÁTYÁSTÓL. Irodalmi tömörülés az egyházban, Szóts Farkastól. A svájcei reformátusok új énekeskönyve, LIC. RÁCZ KÁLMÁNTÓL. A vallásbölcsészeti főbb problémái, DR. ANTAL GÉZÁTÓL. Schlauch bibornok beszédei, VÁRNAI Sándortól. Az erdélyi református egyházkerületi beosztásáról, POKOLY JÓZSEFTŐL. Szegedi Gergely és énekeskönyve, BARLA Jenőtől. Háromszázéves egyháztörténeti és nyelvemlék, RÉVÉSZ KÁLMÁNTÓL.

A 8. füzet mint a Magyar Prot. Irodalmi Társaság harmadik 1899. szept. 20-án, Debreezenben tartott nagygyűlésének emlékkönyve, a gyűlés lefolyásáról számol be.

Magyar Könyvszemle. A magyar nemzeti múzeum könyvtárának közlönye. Szerkeszti SCHÖNHERR Gyula. Az 1899. évi folyam (VII. köt.) 1—3. füzetének tartalma:

A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára az 1898. évben Vidéki könyvtáraink jövője. Énekes könyveink a XVI. és XVII. században, ERDÉLYI PÁLTÓL. A dubniczai krónika kodexe. (Egy hasonmással), DOMANOVSKY Sándortól. Murellius Lexicon a Magy. Nemzeti Múz. könyvtárában. VARJÚ Elemértől. A gyulafehérvári Battyányi-könyvtár, VARJÚ Elemértől. Külföldi Szemle. A velencei Szent-Márk könyvtárából. SCHÖNHERR Gyulától. Geleji Katona István könyveinek lajstroma, KONCZ JÓZSEFTŐL. Kapronczai Ádám nyomdász levelei Benkő Józsefhez, FERENCZI Zoltántól. Tárca. Évnegyedes jelentés a Nagy. Nemzeti Múz. könyvtárának állapotáról. Szakirodalom. Vegyes közlemények. Változások a Magyarországi területén lévő nyomdáknál 1898. decz. 1-től 1899. szept. 15-ig

Értekezések a történeti tudományok köréből Szerkeszti: PAUER Imre.
Az 1899. évi (XVIII. köt.) füzeteiben megjelent értekezések a következők:

1. szám. Herodotos Dáciaira vonatkozó földrajzi adalékainak kritikai méltatása. Írta: TÉGLÁS Gábor.

2. szám. Erdély fejedelmi interregnuma. (Izabella királyné diplomáciai működése). 1551—56. Írta: DR. VERESS Endre.

3. szám. A sárospataki ev. ref. főiskola 1621-iki törvényei. BÉKEFI Remig lev. tagtól.

4. szám. A karloviczi béke története. 1699. ACSÁDY Ignác lev. tagtól.

5. szám. Chronologiai megállapodások hazánk XI. és XII. századi történetéhez. MÁTYÁS Flórián r. tagtól.

6. szám. Megyei önkormányzatunk keletkezése. Székfoglaló értekezés TAGÁNYI Károly I. tagtól.

Magyar Történeti Életrajzok. Ideiglenes megbízásból szerkeszti Dr DÉZSI Lajos.

Az 1899. évfolyam füzeteiben megjelentek:

1. Pápai Páriz Ferencz (1669—1716.) Írta: Dr. DÉZSI Lajos. A bevezető rész után három „könyv”-ben adja szerző a tudós orvos-professor életrajzát. I. könyv. A tanuló. II. könyv. Az orvosnövendék. III. könyv. A tudós professor. A címlapon bemutatja Pápai Páriz Ferencz arczképét s a szövegbe nyomott számos kép mellett Páriz P. F. műveinek címlapját és névalírását is. A függelékben pedig Páriz P. F.-nek a könyvnyomtatásról és M. Kis Miklósról cz. versét közli.

2. Ez évf. következő két füzetében megjelent: Werbőczy István. FRANKÓI Vilmostól. A munka eddig megjelent része a bevezetés után a következő részekre van osztva: I. könyv. A pálya kezdete 1483—1513. II. könyv. Werbőczy Hármaskönyve 1514—1516. III. könyv. Werbőczy István, mint királyi személynök és diplomáciai küldetési 1516—1525. IV. könyv. Werbőczy nádor 1525—1526. V. könyv. Werbőczy István, János király kancellárja 1526—1528.

Az eddig 256 l.-ra terjedő mű számos önálló és szövegbenyomott képpel, facsimilével, könyv-címlap bemutatásával van illusztrálva.

Összeállította: Sz. B.

A budapesti egyetemi könyvtár igazgatója díszes állására Ő Felsége dr. *Ferenecz Zollánt* a kolozsvári egyetem és az Erdélyi Múzeum Egyetel könyvtári igazgatóját nevezte ki, a ki állását immár el is foglalta. Megüresedett eddigi állására a pályázat f. é. jan. 15-éig tűzetett ki.

Erdélyi Múzeum-Egylet.

Az E. M. E. nov. 22-én rk. ülést tartott dr. *Szamosi J.* elnöklete alatt, a ki fájdalmas részvétellel emlékezett meg dr. *Torma Zsófia*, az egylet igazgatósági tagja, nov. 14-én történt haláláról s bejelenti, hogy a ravatalra koszorút tétetett, a temetésre és az E. M. E. tulajdonát képező gyűjtemény lezárására leküldötte dr. Békésy Károlyt. A válaszmány dr. *Torma Zsófia* halála felett érzett fájdalmas részvétét jegyzőkönyvébe iktatta s az elhunyt nevelt fiához *Makray László* úrhoz részvétíratot intézett.

Békésy Károly dr. jelentést tett a temetésen az egylet képviseléséről s a gyűjtemény zár alá vételéről. A válaszmány a gyűjtemény Kolozsvárra szállítására kiküldötte dr. *Posta Bélát* az érem- és régiségtár őrcé.

Dr. *Posta Béla* jelentést tett az érem- és régiségtár érdekében a közoktatási miniszterhez történt kiküldetés eredményéről.

Dr. *Békésy Károly* a M-Palatkán talált régiségleletről tett jelentést, mely több mint 20 kiló XVI—XVII. sz. ezüstpénzből, egy 1595. ezüst kanálból, egy ezüst-övből, két nagyobb ezüst-pohárból és 6 egymásba járó ezüst-pohárból áll. A válaszmány megbízatást adott a lelet megvásárlására.

Dr. *Richter Aladár* a növénytár h. öre jelentést tett a n.-szebeni Baumgarten-herbarium megszerezhetésének módozatairól, melynek érdekében felterjesztés intéztetett a közoktatási m. kir. miniszterhez.

Az E. M. E. decz. 6-án tartott r. ülésén elnöklő dr. *Szamosi János* alelnök meleg szavakkal búcsuztatja el dr. *Ferenczi Zoltánt*, a kit Ő Felsége budapesti egyetemi könyvtárigazgatóvá nevezett ki. *Ferenczi Zoltán* viszont köszönetet mond az E. M. E.-nek, a mely őt 1891-ben könyvtárnokává választván, módot nyújtott neki a tudományos pályán haladásra. A könyvtár átvételére Gergely Sámuel, Békésy Károly és *Posta Béla* bizottságul küldetett ki.

Az E. M. E. számára a következő adományok jelentettek be: *Székelyné Ungar Anna* az első magyar színésznők egyike arcképe az 1830-as évekből; ásványok és kőzetek a Rimamurány-Salgótarjáni vasmű részvénytársaság igazgatóságától és egy megkövesült teknősbéka Nagy-testvérek kolozsvári kőbánya tulajdonosoktól. Hálás köszönettel vétettek

Dr. *Posta Béla* jelentést tett a b. e. dr. *Torma Zsófia* gyűjteménye Szászvárosról Kolozsvárra szállíttatásáról.

Az orvostermészettani szakosztály részéről múzeum-egyleti képviselőkül bejelentetett a szakosztály elnökén (dr. *Lechner Károlyon*) és titkárán (dr. *Nyiredy Gézán*) kívül dr. *Hoor Károly* egyet. tanár és dr. *Ruzicska Béla* egyet. tanársegéd.

Új tagul felvétetett dr. *Rigler Gusztáv* egyetemi tanár Kolozsvárt 1900-tól (aj. dr. *Udránszky László*).

